

Héjja Julianna Erika

**Könyv és olvasója Gyulán
a XVIII. század első felétől 1848-ig**

TARTALOM

Gyula helye a művelődéstörténetben a XVIII. század első felétől 1849-ig

A katolikus könyvkultúra Gyulán

„Szedjétek össze a morzsalékokat is...” - Mogyoróssy János és szellemi öröksége

„Selyem posztóból van / Fekete longája, Ragyog hóna alatt / Kapcsos bibliája...”

„Az itt előszámlált Irományok [...] a' Nemes Megye részére valóságosan megszerezettek...”

„A Megyei Fő Orvosi Hivatal használatára Gyulán”

Könyvek az oktatás és nevelés szolgálatában

„Az időszaki lapokra nézve”

„Mindenekbe tehát ez az én tettezem, És meg-határozott végső rendelésem...”

„Megyénkbe sem Censorok, sem Könyv Nyomtató Műhelyek nem találatnak...”

„Kenyér keresési módomnak az könyvkötöséget választottam...”

Felhasznált irodalom

Felhasznált levéltári források

Rövidítésjegyzék

Summary

Gyula helye a művelődéstörténetben a XVIII. század első felétől 1849-ig

„Gyula, csinos magyar-német-oláh m[ező] v[áros] Nagy Váradhoz 10, Aradhoz 7 m[ér]f[öl]dnyi távolságra. [...] jelenleg két részre osztatik, u[gy] m[int] Magyar és Német Városra. Magyar Gyulát, Német Gyulától egy vizárok választja-el, melly hajdan a' várnak szélső sánca volt; mindenik városnak külön birája 's tanácsa van. Magyar Gyula ismét három részre különböztetik-meg, u[gy] m[int] Magyar Város, Ujváros, melly cigányvárosnak is neveztetik, és Oláhvárosra. A' városon keresztül folyik több csatornákra véve a' Fejér Körös, és nem messze tőle a' Fekete Körös...” - írta Fényes Elek 1839-ben. A város 1566-ban a török hódítás áldozatául esett, a rabigát csak 1695-ben sikerült leráznia, ugyanakkor „a csaknem 130 éven át tartott török-uralom mindent elpusztított. A nemesség mind, a köznép nagyobb része más megyékbe menekült; a községek többnyire elpusztultak s midőn megyénk a török iga alól felszabadult, hét község állott fenn alig néhány száz lakossal, de ezek is teljesen elvadulva, nagyjából tolvajok és rablókból állott, a vidék pedig vadállatokkal volt teli, melyek az utazást veszélyessé tették.” Gyula sem volt ez alól kivétel: az itteni elkeserítő közállapotokat csak tetézte, hogy a városi és a vármegyei igazgatás egyaránt romokban hevert, a rend helyreállítását késleltették a meg-megújuló rác betörések is, komoly gátló tényező volt a helybeli értelmiségiek hiánya. Mivel Gyulán egyetlen tanult, nemes sem akadt, ezért az 1715. július 23-i vármegyei alakuló-tisztújító közgyűlés csak idegenek - zömmel Bihar vármegyei nemesek - bevonásával mehetett végbe. Végül a vármegye sorsa megnyugtató módon rendeződött, és a tisztikar a közigazgatással együtt Gyula központtal zavartalanul működhetett.

A vármegye újjászerveződésének évében, 1715-ben a visszaszivárgó katolikus lakosság letelepülésével Magyar-gyula város is újraszervezte tanácsát. Mellettük 1717-re a református családok is feltűntek, majd 1723-tól a Németországból érkező telepesek több hulláma emelte a lélekszámot. A német betelepülők lakta Németgyula - mint külön községi szervezet - 1734-ben alakult meg. A két ikerváros, Magyar- és Németgyula különállása 1857-ig megmaradt.

A műveltség helyzete a XVIII. század egésze alatt már a kortársak szemében is aggasztónak tetszett. A megyebeli viszonyokról szólva 1794-ben rezignált beletörődéssel állapították meg: „itt ugyan könyv-nyomtató Műhely nints, sem pedig olyan személyek nem igen vagynak kik könyveket irnak.” 1798-ban működött már Gyulán egy kávéház, de az mint olvasóhely nem jöhetett számításba, mivel nemhogy könyvet, de még újságot sem tartott a tulajdonos. A városi előljárókban is csak viszonylag későn született meg a könyvek iránti igény. Az első ismert, Magyar-gyula város tulajdonaként bejegyzett munka a *Kendertermesztőknek szőlő oktatás* (Buda, 1828) volt 1828-ból, az 1841. évre szóló *Mezei naptár* szintén a város közösségének használatára szolgált.

A város kulturális, társasági életén igazán nagyot az 1841-ben megalakult Gyulai Casino lendített előre, amelynek elnöke Novák Antal alispán, másodelnöke Placsintár Gergely volt. A könyvtárnoki teendőknek Bodoky Károly vármegyei főmérnök tett eleget. Az egylet 1843-ban 150 ezüst forintot költött szépirodalmi könyvek vásárlására. A beszerzésre fordított összeget talán egy báli multság bevételeiből fedezték, ami annál valószínűbb, mivel 1842-ben a békési olvasótársaság hasonló módon gyarapította könyvtárát. A Casino csupán néhány évig működhetett. Az 1849-ben történt feloszlásakor a könyvtárról készült rendes lajstrom és a könyvek alapján Ormos János ügyvéd és Farkas Gábor vármegyei főügyész jelentésében (Gyula, 1849. szeptember 30.) az állt, hogy „a' könyvtárba csupán azon időbeli könyvek léteznek, mellyek a' fenállott törvényes gyakorlat szerint előző vizgálatibírálaton keresztül estek; - az újabb az az, az 1848-k év Martiusi időszaktól kezdve pedig a' Cassinoi könyvtár számára könyvek egy

általában nem vétettek, és e' szerint nem is találtattnak.” A vizsgálat főként a forradalmi szabad sajtó termékeinek felkutatására volt hivatott, de az uralkodóház ellen lázító lipcei és egyéb impresszummal kiadott műveket szintén üldözték. 1849 októberében a kaszinó lefoglalt könyvlajstromát és a könyvtár kulcsait visszaadták Bodoky Károlynak, aki a könyveket eladhatta, vagy tetszés szerint intézkedhetett sorsukról. Az egykori bibliotéka két darabja - *Petőfi Sándor összes költeményei, 1842-1846. első kötete* (Pest, 1848), valamint Csokonai *Dorottya* (Lipce, 1844) - ma is kézbe vehető. A felosztatott Casino 1857-ben 180 taggal kezdhetette meg újból működését, a könyvtár ekkor 300 kötetet számlált, ezenkívül 9 magyar és 3 német hírlapot járattak.

A katolikus könyvkultúra Gyulán

A török hódoltság évszázados elnyomatása után 1697-ben tűnt fel Gyulán az első misszionárius pap, a Szilágysomlyóról elszármazott Szatmári János személyében. A rendszeres lelkészkedésre még várni kellett, gróf Csáky Imre püspök 1715-ben állíthatta vissza névlegesen a gyulai plébániát, amely a Deák János licenciatus vezetésével itt letelepedett húsz magyar katolikus család lelki vezetésére lett hivatott. Egy év múltán, 1716-ban megérkezett az első állandó lelképásztor, Kovács Pál.

A katolikus könyvkultúra első tetten érhető említése az 1782. október 2-i canonica visitatióhoz kötődik. A kérdőpontokra adott szűkszavú válaszokból csupán az derül ki, hogy a plébánia minden szükséges könyvvvel rendelkezett, bár a templomban elhelyezett tárgyak inventariuma misekönyvet nem említ, csak öt darab ritualét. Kondé Miklós püspök 1802. évi látogatásakor a könyvek kapcsán szintén megelégedtek általános kitételekkel. Elsőként Csáky László 1816. június 29-i egyházlátogatása alkalmával vettek fel részletes könyvleltárt, amely a könyvek formátuma alapján - folio, negyedré, nyolcadré, tizenkettéré - 144 művet sorolt fel 320 kötetben. Az összeíró szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a régi katalógusban feltüntetett könyvek az 1801. július 9-i gyulai tűzvészben megsemmisültek. A soron következő canonica visitációra 1824. május 17-én került sor, ez alkalommal Vurum József nagyvárad püspök látogatott Gyulára. A katalógus tanúsága szerint a könyvtár 395 kötetre duzzadt, ami 206 művet takart. Az első 16 tétel tulajdonképpen nem a könyvtári állomány részét képezte, mégis itt sorolták fel az anyakönyveket, lélekösszeírásokat és a különféle protocollumokat. A templomban további 21 könyvet tartottak, köztük 10 missalét és 6 ritualét. A 78 zenei tárgyú művet (gradualék, áriák, litániák, 2-2 Regina Coeli és Te Deum Laudamus, 3 requiem) a hangszerekkel együtt külön kezelték. A Szentháromság templomban csak két viseltes misekönyvet írtak össze, a németvárosi Szent József templomból két missale és egy sokat forgatott esztergomi rituale került elő. A várkápolnában három misekönyvet és egy esztergomi ritualét használtak. A könyvek megfelelő tárolására is odafigyeltek: a káplán két puhafából készült tékában őrizte nyomtatványait, a plébánosnak hármass beosztású könyvszekrénye volt.

Lajcsák Ferenc püspök 1829. július 11-13-i canonica visitációja alkalmával nem készült újabb könyvleltár, csak a gyarapodást, az 1824 óta beszerezett műveket vették számba. Új szerzemény volt Kassics Ignác kétkötetes munkája, az *Extractus benignarum resolutionum regiarum* (Pest, 1835), a Hohenegger-féle *Nachrichten*, továbbá a *Gondolatok a' meg térésről* Frinztől. A templomi szerkönyvek száma szintén nem változott, amit az 1831. évi inventarium is csak megerősíthetett. 1841-re a misekönyvek száma 12-re emelkedett - közülük hét viseltes, öt jó állagú volt -, ritualéból viszont már csak ötöt írtak össze, de kettő elrongyolódott.

A plébánia tulajdonában lévő könyvállomány szinte kizárólag egyházi célokat szolgált. A könyvtár gerincét a homiletika alkotta, számos templomi igehirdetéssel és prédikációval, a morális irodalom főként kazuisztikák képében volt jelen. A kateketika, a pastoralis, a dogmatika és a liturgika legfontosabb kézikönyvei is ott sorakoztak a polcokon. Gyulán is voltak könyvek az apologetika, polemika, patológia, zsinat- és egyháztörténet tárgyköréből. Nem maradhatott el a Biblia, illetve ennek magyarázata, az aszketika, a filozófia, az egyházi- és a világi jog sem. Mindössze egy-egy művel képviseltette magát a magyar- és egyetemes történelem, a földrajz, a kézikönyvek közül egy Párizs Pápai-szótárt találni, a szépirodalom viszont teljesen elmaradt. A bibliotéka jórészt abból a könyvanyagból állt össze, amit a gyulai plébánosok - kiemelten Hidassy Jakab - az évtizedek során a parókiára örökítettek át. A gyarapodás - ha nem is ilyen jelentős, de figyelemre méltó forrása - a püspöki adományokból

került ki. Csáky Miklós az 1742. május 12-i egyházlátogatás emlékére a *Florilegium sponsalium canonico morale* című munkával ajándékozta meg a gyulai plébániát. Kondé Miklós püspök 1801-ben a Bielek László-féle *Arany gondolatok* (Bécs, 1800) 13, valamint az *Oratio Clementis Papae XI.* 18 példányát küldte meg. Bielek későbbi írásából, a *Vér szeme a religiónak* (Bécs, 1801) címűből 1802-ben 13 kötet érkezett Nagyváradról. A *Beleuchtung der Gregor von Berzeviczy'schen Schrift* Hohenegger Lőrincről 1825-ben, a *Némely Gondolatok a' Térítésről* Frint Jakabtól egy évvel ezután jutott el Gyulára. 1826 tavaszán püspöki adomány gyanánt tett szert a plébánia a *Libelli de Iubilaeo Institutionem continentis*re, 1836-ban pedig 72 rózsafüzér mellett 170 darab moralizáló, kegyességi könyvecskére. A könyvek közül 100 példány maradt Gyulán, 10-10 kötettel a csabai, az orosházi és a sarkadi parókia gazdagodott, a maradék (15, illetve 25 darab) Békésre és Újkígyóásra került. Hasonlóan püspöki jótétemény volt a *Magyar Klerushoz intézett Szozat*, amelyet 1848-ban „kellő példányszámban” küldtek meg a gyulai kerületben való kiosztás végett.

Általában véve a püspöki hatóság rendelkezései jelölték ki a könyvbeszerzés irányát. Egy 1804-ben meghozott döntés értelmében spiritualis könyveket csak Velencéből lehetett hozatni, a teológiai tárgyú munkák beszerzésében 1829-1830-ban a budai Egyetemi Nyomda katalógusa volt a mérvadó. 1822-ben a helytartótanács által kifogásolt csehországi kiadású Biblia behozatalát tiltották meg. Az egyházmegyei főhatóság többnyire előfizetési felhívások közvetítésével mutatott utat, amennyiben az ismertetett könyvek megvásárlására ösztönzött. 1802-ben Kovachich Márton György nagyszabású vállalkozását, a *Scriptores rerum hungaricarum minore*st (Buda, 1798) népszerűsítette, 1813-ban Bourdaloue prédikációinak magyar nyelvű, 14 kötetes Trattner-kiadásáról tudósított. Spiegel Ignác gyulai plébános nem rendelte meg a könyvet, azt csak Csabán, Békésen és Endrődön hozatták meg. Antonius Hye címzetes bécsi kanonok könyvecskéjére 1816-ban a tanítók figyelmét is felhívták. Csaplovics János 1820-ban készülő összeállításához - amelyben Magyarország néprajzi, statisztikai leírására vállalkozott - a püspökség segítségét kérte. A kitöltött táblázatos kérdőívet Bécsbe kellett visszajuttatni a szerzőhöz. A Pászthori György gondozásában kiadott Josephus Flavius-féle *De bello iudico* előfizetési díja 1820-ban 1 forint 20 váltó krajcár volt, az *Egész esztendőbeli evangéliumok* (Buda, 1821) Reseta Jánostól 2 forint 30 krajcárba került. Rácz András 1823-ban ajánlott háromkötetes *Liturgikáját* (Esztergom, 1823-1826) a gyulai plébánia is beszerezte: a vétel 4, a kötetítés 1 forinttal terhelte meg a számadást. Szelle Sámuel 1824-ben keresett előfizetőket Schams Ferenc után magyar nyelven megjelentetett Buda város leírására, Bogyai Mihály az *Ünnepi prédikációkat* (Pest, 1825) három részben adta közre. 1826-ban Aszalay József *Mappa generalis*ára, továbbá az Egyetemi Nyomda által kinyomtatott Szent Bibliára lehetett előfizetni. Az egyházmegye kiemelt figyelmet szentelt a saját soraiból kikerült szerzők műveinek propagálására. 1828-ban 4 forint 30 krajcárért kínálták Lesnyánszky András *Vasárnapi evangéliumok magyarázattya* (Nagyvárad, 1829) két részét. Az 1830. év újdonsága volt a pesti egyetem teológia fakultása professzorainak magyar nyelven szerkesztett *Egyházi értekezések és tudósítások* című időszaki kiadványa. 1830-ban ismertették *A' 18-dik Század utolsó tizedének gyászos alkonyát* és Szalay Imre *Egyházi beszédét*. Rácz András *Ágazatos theologiája* (Pest, 1832) és a Guzmics Izidor szerkesztette *Vallási és Egyházi Tár*, valamint a négykötetesre tervezett *Breviarium Romanum* az 1832. évi püspöki körlevelekben kapott helyet. Skalnik Ferenc katolikus szemszögből taglalta a vegyes házasságokat a *De mixtis matrimoniis*ben (Lőcse, 1835), ugyanezt a témát járta körül Gózony György a *Szózatban* (Székesfehérvár, 1835). Az előfizetési felhívás után kibocsátott művek népszerűsége az 1840-es évekre sem vesztett jelentőségéből. 1840-ben 1 forint 20 váltó krajcárért lehetett hozzájutni *Az Anyaszentegyház Ellene meg czáfolva a' történet és leg lelkesebb Protestansok nézeteiből* című könyvhöz. Lesnyánszky, Szalay, Skalnik művei a továbbiakban is fel-feltűntek, Sujánszky Antal a franciából fordított *A kereszténység védelmével* (Pest, 1840) hívta fel magára a figyel-

met. Az egri érsekség kiadványai közül *A megtért* 10 krajcárba került, egy vegyes házasságról szóló könyvecske ára ugyanitt 1841-ben 40 váltó krajcár volt. 1841-ben ismertették a jezsuita Johannis Peronne-tól a nyolc darabból álló *Praelectionis theologicae*, amit kötetenként egy forintért árusítottak. Az egyházjog világába kalauzolt el Porubszky József a *Dissertatio de independentia potestatis ecclesiasticae ab imperio civili*ben (Eger, 1841). Az időszaki kiadványok sorában 1843-1844-ben az egyházi schematismust, a Nemzeti Ujságot és a Religio és Nevelést népszerűsítették. 1844-ben püspöki hirdetmény köröztette a *Vallásmozgalmak Magyarországbant* (Pest, 1844-1846) gróf Mailáth Jánostól, 1846-ban a *Mária vezércsillagot* (Székesfehérvár, 1846) Szigly Károlytól. Ugyanebben az évben tették közzé Fejér György nagyszabású egyháztörténeti munkájának - *Religionis et ecclesiae christianae apud hungaros initia* (Buda, 1846) - előfizetési felhívását. Hasznosnak ígérkezett Philipp János királydaróci plébános *Népszerű Biblia vagy Szent Írása*, a jog területéről Madarassy János *A Magyar polgári törvénytudomány vázlata* (Eger, 1845) és Kovács Pál 1848-ban tervbe vett *Magyarhoni ó és új közjoga*. Hoványi Ferenc munkája, a *Könyvnélküli katechismus* (Buda, 1847) a plébánosokon kívül a tanítókhöz is szólt. A történelem iránti vonzalmat erősítette Udvardy Ignác a *Protestantismus köztörténeti fejleménye, különös figyelemmel Magyar- és Erdélyországra* (Veszprém, 1847) című könyve.

A prenumeráció révén megismert kiadványok sok esetben a plébánia könyvtárában, vagy az egyes plébánosok könyvei között is megtalálhatók. A XVIII. századi gyulai lelkipásztorok után könyvjegyzék ugyan nem maradt fenn, de a possessor-bejegyzésekkel ellátott példányok közül több köthető a személyükhöz. Az újkori plébánosok sorából elsőként az 1761-1778 között Gyulán működött Jósza Ferenc (†1789) könyvtárának egy darabját sikerült beazonosítani. Johannes Cabassutius *Notitia conciliorum sanctae ecclesiae*ja (1750) Jósza tulajdona volt, később Fejess József birtokába került. Jósza utóda az 1778-ban kinevezett Hidassy Jakab (1747-1798) lett, aki Heves vármegyei nemesi család sarja volt. Hidassy iskoláit - a gimnáziumot és a hittudományt is beleértve - Nagyváradon végezte, ahol 1769-ben szentelték pappá. A magyaron és a latinon kívül tanulta és beszélte a német nyelvet. Patachich Ádám püspök mellett udvari káplán és egyházmegyei iktató lett, 1772-ben székelyhídi lelkésszé nevezték ki, hat évvel később innen került Gyulára, ahol haláláig plébánosként működött. Kerületi esperes, 1788-tól címzetes nagyvárad kanonok, valamint Békés vármegyei táblabíró volt. Túlzás nélkül állítható, hogy Hidassy Jakab könyvei vetették meg a gyulai plébániai könyvtár alapját. Fennmaradt 64 kötete az 1816. évi könyvjegyzékben is rendre visszaköszön. A Hidassy possessor-bejegyzésével ellátott művek közül többet a plébános halála utáni években - 1798-ban, illetve 1799-ben - a „Parochia Gyulensis” beírással egészítettek ki. Így különböztették meg például Chifletius tridenti zsinatról szóló munkáját, vagy Carolus Borromeus *Regula pastorum*át. Hidassy Jakab gondosan feltüntette könyveiben neve mellett a vételárat, esetleg a beszerzés évét is. A dátummal ellátott kiadványok közül öthöz diákévei alatt jutott hozzá, gyakorló plébánosként pedig különös gondot fordított könyvtára gyarapítására. A könyvek nagy részének nem Hidassy volt az első tulajdonosa, hanem másodkézből kerültek birtokába. A szakolcai, melki szerzetesi gyűjtemények katalógusából kiírt nyomtatványok mellett 1796-ban Novák Pétertől - Gyula 1795-1796 közötti káplánjától - például két Prileszky János-féle *Acta et scripta*t vásárolt.

Gyula 1799-1817 közötti plébánosa, Spiegel Ignác (1765-1818) - aki beszélt magyarul, németül és szlovákul, a teológiát az egri és a pesti szemináriumban hallgatta - 1789-től 1791-ig gyulai káplán volt, majd a székelyhídi parókiát vezette, az érmelléki kerületben alesperesséig vitte. Egykori könyvtárának hat darabja ismert: a *Theologia pastoralis* (1790) és a *Keresztényi intés* (1805) 1805-ben került a birtokába, az utóbbi művet 1813-ban másodpéldányban is

megszerezte. Spiegel további négy könyve XVIII. század közepén kiadott, latin nyelvű teológiai munka volt, a Millerius-kötet Hidassy Jakab örökségéből került ki.

Bitskoss (Bitsinszky) János (1777-1831) a humaniorát és a filozófiát Kassán jó eredménnyel végezte, teológiai tanulmányait a nagyvárad püspöki liceumban folytatta, beszélt magyarul, németül, latinul és szlovákul. Váradolaszi, székelhídi, körösladányi káplánkodás után Margittán és Csabán volt plébános, Gyulára 1823-ban nevezték ki. Az 1824. május 17-i canonica visitatio alkalmával összeállított könyvlajstroma 91 művet tüntetett fel 142 kötetben. Könyvei zöme a lelkipásztori munkát szolgáló homíliaiból, prédikációkból, pastoriálékból tevődött össze, a morális irodalom, a dogmatika és egyháztörténet is képviseltette magát egy-két kötettel. Bitskoss személyes érdeklődését tükrözte a latin-magyar-görög szótár, egy olasz nyelvtan, két francia nyelvkönyv, az ötkötetes *Lexicon Hungariae*. Olvasta Édes Gergely *Quinti H. Flacci operáját* (Pest, 1819), Ajtay Sámuelről *A világ története*it (Pest, 1814), Kis János *Nevezetes utazások tárházát* (Pest, 1816-1819). Az építészet, a fizika tárgyköréből is tartott egy-egy könyvet, Gergelyffy András *Technológiáját* (Pozsony, 1809) szintén forgatta. A *Rudimenta linguae graecae* (Kassa, 1751) Kornély Ambrus révén került Bitskoss birtokába, tőle 1831-ben Mogyoróssy János szerezte meg. A könyvek nyelvi megoszlásukat tekintve a latin, magyar, német hármására épültek, amit két szláv nyelven kiadott munka színesített.

Bitskoss után 1831-ben Fejess József (1793-1839) vette át a gyulai plébánia vezetését, aki feladatának haláláig tett eleget. Mivel ingóságait - köztük feltételezhetően könyveit is - 1839. október 2-án elárverezték, a Fejess-könyvtárnak csupán tíz possessor-bejegyzéssel ellátott darabja ismert. Bourdaloue magyar nyelvű prédikáció-kiadásának második kötetét még nagyvárad káplánként szerezte meg, a Cabassutius-féle *Notitia conciliorum sanctae ecclesiae* (1750) Jósza Ferenc után birtokolta, a *Keresztényi intézés*be 1813-ban jegyezte fel a nevét. Fennmaradó hat könyve latin nyelvű volt, a *Vasárnapokra szolgáló prédikációk* első kötetét magyarul olvasta. A könyvei tárolására szolgáló „bibliothecát” 1839-ben Szikes György asztalosmester 8 forintért hozta helyre.

Fejess utóda, Rázel József (1806-1861) plébános könyveiről még kevesebb adat áll rendelkezésre. Mindössze a *Biblia sacra veteris foederis* hat kötete maradt fenn, amely a névalírás szerint Rázel tulajdonát képezte. Ezzel szemben a káplánok könyvtára néhány esetben a maga teljességében feltérképezhető. Az 1824. május 17-i katalógus Domby Márton (*1799) magyargyulai káplán könyveinek adja a keresztmetszetét. A 28 latin és magyar nyelvű mű 44 kötetben az egyházi szolgálatot segítő beszédekből, elmélkedésekből állt, de helyet kapott benne egy görög nyelvtan, Párizs Pápai szótára, a Márton-féle kétkötetes lexikon és Pray György *Historia regnum Hungariae*ja is. Ugyancsak az 1824. évi egyházlátogatás alkalmával írták össze Neuszer János (*1796) németgyulai káplán könyvtárát. Neuszer a grammatikát és a humaniorákat Körmöcbányán teljesítette, a teológiát Bécsben hallgatta. Beszélt németül, latinul, szlovákul és magyarul. Rövid coadiutorkodás után 1822-ben került Püspökből Gyulára, ahol 1825-ig szolgált. Nagyobb részben német nyelvű munkákból álló könyvtára 57 művet számlált 87 kötetben. Neuszer könyveit tárgyi alapon öt osztályba sorolta: az imádságos könyvek és a Biblia után a dogmatika következett, a kiadványok zöme (19 mű) a morális irodalmat gazdagította, a negyedik csoport prédikációkból állt, az ötödikbe a vegyes könyvek (történelem, orvostudomány, jog) tartoztak.

Magyargyula 1828-1831 közötti káplánja, Zakkay János (*1802) a grammatikai osztályt Gyöngyösön teljesítette, a humaniorát Budán, majd Gyöngyösön, a filozófiát Kassán és Nagyváradon végezte. A várad teológiai tanulmányok befejeztével tasnádi coadiutor lett, mint szilágysomlyói káplán 1828. november 13-án került Gyulára. 1829-ben 36 - fele részben magyar és latin nyelvű - könyvét 62 kötetben írták össze. A túlsúlyban lévő szentbeszéd,

prédikációs könyvek mellett Zakkaynak volt egy-egy német és francia nyelvtana, egy orvosi tárgyú kötete, Péczeli Józseftől két munkát olvashatott.

Kornhoffer Lipót (*1802) - aki iskoláit Debrecenben végezte, a filozófiát Pesten, a teológiát Nagyváradon teljesítette - 1826 és 1830 között Németgyulán szolgált káplánként. A távozása előtti évben esedékessé vált canonica visitatio kapcsán 60 könyvét 102 kötetben számlálták össze. A Kornhoffer-könyvtár törzsét - az előzőekben ismertetett plébánosi, kápláni gyűjteményekhez hasonlóan - a prédikációk és egyházi beszédek alkották. Lexikonok, szótárak mellett Cicero és Terentius írásai, oklevéltani és hidrotechnikai munkák is ott sorakoztak a polcokon. Egy, az 1829. évi könyvjegyzékben nem szereplő kiadványt - Sennyei László *Examen Quadrupartitum Ordinandorum*-át - a possessor-bejegyzés alapján sikerült Kornhoffer Lipóthoz kötni.

Neumann József (1812-1873) 1837-ben lett gyulai káplán, 1863-1873 között itteni plébánosként működött, ezt megelőzően, 1846-tól az orosházi parókiát vezette. 13 egykori Neumann-könyv került elő, ezekből azonban nem állapítható meg, hogy már a gyulai évek alatt is a káplán tulajdonába tartoztak volna. Annyi bizonyos, hogy Josephus Flavius *Antiquitatum iudicianuma* csak később, már az orosházi plébánosként eltöltött évek alatt került Neumann József birtokába. A Neumann beírásával ellátott könyvek közül háromnak Stephanus Wiest volt a szerzője, a *Novum testamentum graecae* mellett a Szepeszy Ignác-féle *Szentírás* két újszövetségi kötetét is forgathatta.

A gyulai világi katolikus értelmiség XVIII. századi reprezentáns képviselője hrabovai Hrabovszky László (†1786) Békés vármegyei alispán volt. A Trencsén megyei birtokos család sarja 1755-ben hagyta maga mögött Esztergom vármegyét, és Békésben telepedett meg. 1755-1781 között alispán, 1764-ben országgyűlési követ volt, 1770-ben császári és királyi tanácsossá nevezték ki. A halála utáni napokban felvett inventarium (Gyula, 1786. február 9-10.) 118 tételben sorakoztatta fel vagyontárgyait, köztük a 29. pontban „Puha fábull készült egy Bibliotheca, vagyis Könyvtartó, Armáriu[m], mellyben lévő, és 106. darabbul álló külömbféle Könyvek ezen rendel specificáltatnak.” A könyvjegyzék elsődlegesen jogi érdeklődésről árulkodik: jog- és államelméleti munkák, a Corpus Iuris több kötete mellett országgyűlési irományok és dekrétumok alkották a könyvtár magját. A lajstrom 43. tételére - *Articuli Diaetales Anni 1765-a* - minden bizonnyal országgyűlési követként tett szert Hrabovszky. Mint gyakorló közigazgatási szakember témába vágó műveket is olvasott, munkáját többek között formulariumok segítették. Szívesen elmélyült a történelem tanulmányozásában, kiváltképp a magyar múlt vonzotta, amit Bonfini és Istvánffy feldolgozásában is forgathatott. A vallási-egyházi irodalom markáns jelenléte mellett egyetemes történeti és filozófiai tárgyú könyvei szintén voltak. Az elmaradhatatlan Biblián kívül - ami latinul és magyarul is rendelkezésre állt - ájtatossági és egyháztörténeti munkák, bibliamagyarázatok és zsinati határozatok gyűjteményes kiadása is a Hrabovszky-könyvtár részét képezte. Szembetűnő az ókori klasszikus szerzők - Cicero, Seneca, Aesopus, Cassiodorus, Hieronymus, Lactantius, Livius - írásainak a megléte a 106 művet felsorakoztató lajstromban, amely kizárólag latin nyelvű könyveket tartalmaz. A jegyzékből nem derül ki, hogy a 106 mű hány kötetből állt, az összeíró csak egy helyen - egy Luther és Kálvin életéről szóló könyv esetén - tartotta fontosnak megjegyezni, hogy az két példányban került be a könyvtárba. Külön említést érdemel a 98. tételként felvett *Stylus vary generis per Ladislaum Hrabovszky conscriptus*, ami a művelt, széles látókörű alispán olvasottságára enged következtetni.

Kövér Antal hasonlóképpen a képzett, jogtudó értelmiség táborához tartozott. Könyvjegyzék hiányában ezt látszik igazolni néhány fennmaradt könyve. Megvásárolta Brezanóczy Ádám *Institutionum juris ecclesiasticije* második kötetét (Pest, 1818), Huszti István háromkötetes *Juris prudentia practicáját* (Eger, 1794), valamint az *Institutiones juris privati hungaricit*

(Pest, 1814) Kelemen Imrétől. Szerzett egy francia nyelvmesterre, valamint Pankl Máté *Compendium Oeconomiae Ruralis*a negyedik kiadására (Buda, 1810) is.

Tichy János nagyváradi nyomdájából került ki a *Gyula várossáról és a hajdani Gyula várról Német-Gyula várossa százados ünnepi alkalmára értekezett Komáromy Miklós ugyanazon város hites jegyzője 1834-dik év november 1-ső napján* című nyomtatvány. A szerző, Komáromy Miklós (1802-1849) körülbelül 21 nyomtatott munkára hivatkozott, viszont érdekes módon Ecsedy Gábor - a tőle gyakran szó szerint átvett terjedelmes részek ellenére - nem szerepelt köztük. Írásában a többlet, saját újítás a gyulai bírák, jegyzők, lelkészek, tanítók, uradalmi tisztek névsorának az összeállítása volt. Komáromy kevesebb idegen kifejezéssel élt, kedvelte a mesterkéltséget, neológus szavakat, így szerkezetében a nyelvújítás utáni korszak stíluseszményéhez állt közel műve. Németgyula város, Békés vármegye, a gyulai uradalom és a nagyváradi püspökség levéltári anyagát is beépítette, de magánkézben lévő archívumokban is kutatót.

Stachó János (†1851) - Bihar vármegyei nemesi család sarja - a gyulai uradalom ügyésze, Békés vármegye táblabírája volt. Tagja lett a selyemtenyésztési bizottságnak, 1828-1837 között a vármegyei kórházi pénztár-alapot kezelte. 1849-től 1850-ig Békés vármegye elnökeként, császári és királyi kormánybiztosaként működött. Érdemei elismerésül a Ferenc József-rend arany lovagkeresztjével tüntették ki. Könyvtáráról csak igen töredékes képet alkoshatunk: Kassics Ignác *Enchiridion seu Extractus benignarum normalium ordinationum regiarum* című műve első kötetét (Pest, 1825) Stachó 1825-ben a gyulai parókiának ajándékozta, a *Historia regni Hungariae*t (1758) Istvánffy Miklóstól 1850-ben Mogyoróssy Jánosnak adta. Stachó - ha a helyzet úgy kívánta - maga is tollat fogott, szívesen vetett papírra alkalmi verseket. A *Válasz Tekintetes Nemes és Vitézlő Urbányi Imre Urnak több Tekintetes Vármegyék Tábla Bírájának az 1845-k év telén deák nyelven szerkezett Verseire mellyben az Bundát adattni kér készült Gyulán Sztachó Iános által szintén ezen irományok közé tartozott.*

„Szedjétek össze a morzsalékokat is...” - Mogyoróssy János és szellemi öröksége

Mogyoróssy János (1805-1893) 1635-ben nemesi rangra emelt, Vas vármegyei eredetű katolikus család sarja. Dédapja - szintén János (1696-1794) - vetette meg a família Békés megyei ágát, leszármazottai mindvégig Gyulához kötődtek. Mogyoróssy mint id. Mogyoróssy János (1771-1844) Gyula városi főbíró és Vutsák Ilona (†1875) elsőszülött fia 1805-ben látta meg a napvilágot. Iskolai tanulmányait szülővárosában kezdte meg, majd Aradon, Temesváron és Egerben tanult. A jogot a nagyváradi királyi akadémián hallgatta. 1827-ben írnokként lépett Békés vármegye szolgálatába, 1828-tól a gróf Wenckheim család gyulai uradalmának gazdasztiztje lett. Később Wenckheim Ferenc titkárává, utóbb az uradalmi törvényszék jegyző-actuariusává, majd bírójává lépett elő. Ezenfelül 1833-tól a dominium gazdálkodásába is tevőlegesen bekapcsolódott, 1846-ban a grófi család levéltárnokává és magtárnokává nevezték ki. 1841-1848 között a gyulai nemesség hadnagyi székének főjegyzője volt, 1848-ban a helyi gyalogos nemzetőrség kapitányává választották. 1865-ben nyugalomba vonult, és a tudományos tevékenységnek szentelte idejét, de a közéleti szerepvállalástól sem zárkózott el. Tagsággal ruházta fel Mogyoróssy Jánost Békés vármegye és Gyula város bizottsága, a katolikus egyháztanács, a megyei takarékpénztárnál hosszú időn át állandó napibiztosként működött. Emellett szívesen kertészkedett is, Békés megyében élen járt a nemesített gyümölcsfa (alma, körte, barack) meghonosításában.

A múlt iránti fokozott érdeklődést, a tudományos elkötelezettséget és indíttatást édesapja unokatestvérétől, holdmézesi Kornély Ambrustól (1766-1834) nyerte, aki tudományosan képzett férfiú hírében állt. Kornély kapcsolatrendszerére építve Mogyoróssynak bejárása volt a Nemzeti Múzeumba, és pesti értelmiségi körökkel is érintkezésbe lépett. Személyes ismeretséget kötött Kultsár Istvánnal, Horvát Istvánnal, Bajza Józseffel, Döbrentei Gáborral, Báthory Gáborral, vagy éppen Kisfaludy Károllyal. Kornély Ambrusról feljegyezték, hogy „több ezrekre ment ritka becsű és jeles könyvtárral” bírt. Számos oklevél, kézirat és muzeális tárgy is a tulajdonát képezte. Fővárosi újságokat, folyóiratokat járatott. Kincseibe az ifjú Mogyoróssy is bármikor bepillantást nyerhetett. Kornélyt tekinthetjük a gyulai helytörténeti kutatás első ismert alakjának, jeles tájszógyűjtemény maradt fenn utána. Szellemi örökségéről, az ezres nagyságrendű könyvtárról hallgatnak a források. Annyi bizonyos, hogy a bibliotéka alapjait nem Kornély Ambrus vetette meg, ő már az édesapjáról ráhagyományozott könyvekre építhetett. Kornély Márk (1729-1808) - gyulai uradalmi számtartó, Arad és Békés vármegye táblabírája - 1805. január 30-án Simándon végrendelkezett javairól. A testamentum negyedik pontjában házi eszközeiről szólva „a' töke orát, a' nagy diófa-asztalt, az egyik görbébb nyelvű ezüst leveskanált, nád páltzát, minden írásokat, Documentumocat, és Könyveket” Ambrus fiára hagyta. A sommás kitételt két apró adalék egészítheti ki. Kornély Ambrus 1782-ben tett szert - iskolai tanulmányaihoz kapcsolódóan - a *Rudimenta linguae graecae* (Kassa, 1751) című könyvre, amely Bitskoss János közvetítésével 1830-ban szállt Mogyoróssyra. Mogyoróssy János 1828-1833 között forgatta a Kornély-könyvtár egy szakadozott, címlap nélküli, elrongyolódott példányát. A nyolcadrét alakú, 1074 oldal terjedelmű, német nyelvű munkát jegyzeteiben az első lap kezdetével azonosította.

Mogyoróssy János 1832-ben kötött házasságot Petz Imre (1775-1836) vésztői uradalmi magtárnok lányával, Annával. A művelt, kéziratokat gyűjtő Petz is hozzájárult Mogyoróssy szellemi horizontjának kiszélesítéséhez. Könyvei közül néhány a Mogyoróssy-könyvtárban is tetten érhető. Petz Imre 1801-ben vásárolta meg az 1755-ben Jámbor János által birtokolt

Descartes *Opera philosophica* ötödik kiadását. Ugyancsak 1801. évi szerzeménye volt Bod Péter *Szent Hilarius*a (Komárom-Pozsony, 1789), a Márton József-féle *Magyar-német és német-magyar lexicon* (Bécs, 1803) 1804-ben került a birtokába. Nyomtatásban megjelent művekről lévén szó - pusztán a rokoni kötelékekre építve - nem állíthatjuk azt, hogy a Petz Imre tulajdonába került könyvek a későbbi Mogyoróssy-gyűjtemény darabjaival azonosak. Óvatosságra int az a tény is, hogy éppen a kérdéses kötetekből hiányzik Mogyoróssy János possessor-bejegyzése. Elmaradt viszont a tulajdonjelölés abból a kéziratból is - *Diarium quod Laurentius Domokos suorum studiorum promovendorum gratia Comparavit. Anno 1775. dje. 14. Novemb. -*, amelyet Petz Imre 1804-től vallhatott magáénak, Petz után pedig minden kétséget kizáróan Mogyoróssyra szállt. A kézirat léte a fenti három nyomtatott kiadványt is más megvilágításba helyezheti.

Mogyoróssy János 1868-ban döntő lépésre szánta el magát, ami, bár túlmutat a tárgyalt korszakon, mégis ismertetésre szorul, már csak azért is, mert a Mogyoróssy-könyvtár 1849 előtti története nagyrészt ennek tükrében ismerhető meg. 1868. szeptember 8-i adománylevele szerint 10 000 forint értékű könyv- és régiséggyűjteményét Gyula város közönségére, illetve egy majdan felállítandó katolikus gimnáziumra hagyta. Végrendeletileg további negyven forintot testált a gyűjtemény gyarapítására. Az adomány hivatalos átvételére 1869. augusztus 31-én került sor. A könyvek mellett 105 képet, 82 térképet, 262 érmét, 17 bankjegyet, 10 régi tárgyat és fegyvert, 14 kövületet, ásványt és múzeumi eszközt sorolt fel a betűrendes főleltár. A gyűjteményt abban az iskolában helyezték el, amelynek könyvtárát Mogyoróssy János már 1836-ban közel 300 kötettel gazdagította.

Az 1869. évi főleltár szerint az adomány 439 könyvet és kéziratot foglalt magába 844 kötetben, 4200 forint értékben. Megjelenési évét tekintve közülük 240 mű (373 kötet) esett az 1849-et megelőző időszakra. Mogyoróssy utókorra hagyott, tulajdonjelöléssel ellátott könyvei alapján ez a felosztás tovább finomítható. Az érintett 240 kiadvány közül 25 darab (44 kötetben) minden kétséget kizáróan 1849 előtt - egészen pontosan 1821 és 1848 között - került Mogyoróssy János birtokába. 72 mű (105 kötet) személy szerint szintén Mogyoróssyhoz köthető, de esetükben a possessor-bejegyzésből nem derül ki, hogy az uradalmi gazdatiszt már 1849 előtt ténylegesen birtokolta volna azokat. A fennmaradó 143 könyv (224 kötet) a kiadási év alapján Mogyoróssy-tulajdon lehetett az említett időpontot megelőzően is, ám ezek példány szinten nem ismertek, így hiányukban messzemenő következtetés nem vonható le. A fent részletezett 72 könyv közel 20%-át (14 mű) Mogyoróssy János már 1828-1833 között elolvasta és kijegyzetelte, de a kérdéses példány nem feltétlenül volt a saját tulajdona. A művek harmadik csoportjánál (143 mű 224 kötetben) 1828-1850 között ugyanez az arány az 1%-ot (8 könyv, illetve folyóirat) sem éri el.

A könyvek kategorizálása különösen indokolt, mert bebizonyosodott, hogy korábbi kiadású munka - különösen áll ez a XVIII. században megjelentekre - 1849 után is Mogyoróssyhoz kerülhetett. Istvánffy Miklós *Historia regni Hungariae*jának 1758. évi Trattner-kiadása például Stachó János, Békés vármegye kormánybiztosa ajándékként 1850-ben lett csak Mogyoróssy Jánosé. Desericzky József Ince ötkötetes írása, a *De initiis et majoribus Hungarorum commentaria* (1748-1760), valamint a *Topographia magni regni Hungariae* (Bécs, 1750) Paulovits Pál adománya (Gyula, 1855. január 17.) volt. Feltételezhető, hogy Spányik Glycér *Historia pragmatica regni Hungariae*ja (Pest, 1820) szintén a Paulovits család révén lett Mogyoróssy-tulajdon, ugyanis egy korábbi possessor-bejegyzés szerint az Paulovits Gábor könyvtárába tartozott. A Desericzky- és Pray György-féle *Dissertationes* első kötetét (Kalocsa, 1768) egy pesti árverésen 1854. december 18-án, Schiffner Ferdinánd révén szerezte be Mogyoróssy 1 pengő forintért.

A fennmaradt könyvek töredék részénél a possessor-bejegyzésekhez értékes kéziratos megjegyzés is társul. Öt kiadvány esetén fény derült ezekből a beszerzési árra: Fojtényi Ferenctől *A görög régiségtan rövid egybefoglalata* (Buda, 1846) 2 forint 5 krajcárba, a Gretseri Jakab-féle *Rudimenta linguae Graecae* (Kassa, 1751) - Bitskoss János volt gyulai plébános javainak elárverezésekor, 1830-ban - 7 váltó krajcárba, Perger János *Magyar törvénytára* (Pest, 1830) 1831-ben kötetlenül 3 ezüst forintba került. Fényes Elek munkája, a hatkötetes magyarországi statisztika és geográfia (Pest, 1836-1840) ára 3 forint 40 krajcár, a Pesten beszerzett, 1831-re szóló *Nemzeti vagy Hazai vándoré* 2 forint 5 váltó krajcár volt. Négy kötetre diákévei alatt tett szert Mogyoróssy. Vedres István *A szegedi múzsák százados ünnepéhez* (Szeged, 1820) - mint Varga István ajándékához (1821. június 6.) - Aradon jutott hozzá, Cicero leveleinek 1749-es lipcsei kiadását Temesvárott szerezte be 1822-ben. Vidovich Ferenctől 1826. augusztus 12-én Egerben „örök emlékezetül” kapta Lethenyi János Anonymusról szóló munkáját (Pest, 1790). 1827. augusztus 26-án az iskolás évek utolsó állomásán, Nagyváradon lett gazdagabb szent-andrási Tokody István jóvoltából egy másik történelmi tárgyú írással. Mogyoróssy János barátai adományaira a későbbiekben is számíthatott. Grótz Imre 1832. november 15-én Schmitth Miklós *Archi-episcopi Strigonienses* című könyvével kedveskedett neki, *Az emberi nemzetnek történeteit* (Buda, 1810) Marczibányi István valóságos belső titkos tanácsos, aransarkantyús vitéz figyelmességének köszönhetette. A gönczi Zolnay Dániel gyulai református rektorral és káplánnal kialakult jó viszonyát jelzi a tőle 1831. december 19-én ajándékba kapott Kaprinai István-féle *Hungaria diplomatica* (Bécs, 1767). Egy évvel korábban ugyancsak a tanító révén jutott hozzá egy becses családi ereklyéhez, Tursellinus *Historiarum epitomae*jához, amely 1824-től volt Zolnayé. Az 1710-ben kiadott könyv 1755-ben került a lévai Mogyoróssyak - a család Bars megyei, református ága - birtokába, tőlük ismeretlen úton Debrecenbe vándorolt, ahol 1821-1822-ben egy ottani ötödéves tógátus diák időjárási bejegyzéseket vezetett benne. Mogyoróssy János a gyümölcsöző kapcsolatot ápolva folyóiratokat - a Tudományos Gyűjteményt, a Szép litteraturai ajándékot és a Felső-Magyarországi Minervát - adott kölcsön Zolnaynak, aki Kisfaludy Károly *Stibor vajdájával*, valamint a *Pallas Debrecinával* (Debrecen, 1828) viszonzta a kedves gesztust, szintén kölcsönképpen.

Mogyoróssy 1869-es betűrendes főleltárában a könyveket tárgyi alapon 33 „sorozatba” - ezek mindegyike tartalmazott 1849 előtti kiadású könyvet - osztotta be:

„Egyháziak [1-14. tétel]
 Archiológiai és Mythológiaiak [15-16. tétel]
 Jogtan és törvénykönyvek [17-29. tétel]
 Állam tan - Politikaiak [30-32. tétel]
 Oklevél taniak [33. tétel]
 Czímer-tár [34. tétel]
 Természet és orvosi tanok [35-48. tétel]
 Bölcsészettaniak [49-58. tétel]
 Ó-klassikai irodalmiak [59-61. tétel]
 Történelmiek [62-209. tétel]
 Földrajzok - Geographiák [210-223. tétel]
 Mértaniak - Geometria [224-226. tétel]
 Gazdászatiak és kertészetiak [227-240. tétel]
 Nyelvtaniak és kincsek [241-245. tétel]
 Költészetiak [246-262. tétel]
 Encyclopediák és Lexiconok [263-267. tétel]
 Életrajzok [268-270. tétel]
 Utazások [271-274. tétel]

Korrajzok [275-277. tétel]
 Példás beszédek [278-280. tétel]
 Erkölcsei regények [281-294. tétel]
 Szent István társulat [295. tétel]
 Értekezések [296-321. tétel]
 Vegyes tárgyuak [322-328. tétel]
 Röpiratok és gúnyoros eszmék [329-331. tétel]
 Mesék [332-334. tétel]
 Daliás játékok és vív-tan [335-336. tétel]
 Szótárak [337-346. tétel]
 Kéziratok [347-357. tétel]
 Játéksziniek [358-370. tétel]
 Almanach, Album és Schematismusok [371-393. tétel]
 Napi, heti és havi folyó iratok [394-417. tétel]
 Naptárak [418-439. tétel]”

A Mogyoróssy-könyvtár gerincét a történelmi tárgyú írárok alkották, ami érthető is, hiszen a tulajdonos a nemzeti múlt, és kiemelten a helytörténet elkötelezett bűváraként volt ismert. A Mogyoróssy János által olvasott historikusok munkái főként nemesi-rendi, kisebb részben nemesi liberális szellemet sugalltak. Érdeklődésének középpontjában a magyarság eredete, a hun-magyar azonosság lehetősége állt. A régi, értékes könyvekhez és kéziratokhoz hasonlóan gyűjtötte a forráskiadványokat, krónikákat, emlékiratokat. A modern liberalizmus a geográfiák, lexikonok, útikönyvek, honismereti, statisztikai és - az átlagosnál is több - mezőgazdasági munkák megszerzésében jutott érvényre. A forradalmak korát idéző politikai, filozófiai könyvek elmaradtak, a szépirodalom sem töltött be lényeges szerepet. Mindezt mennyiségében a gyűjtemény folyóirat-állománya ellensúlyozta, amely meggyeszte párját ritkította gazdagságával. Mogyoróssy nemcsak forgatta a lapokat, hanem fiatal éveitől kezdve rendszeresen cikkezett is. „Zsenge irodalmi dolgozatait” a Nemzeti Ujság és melléklapja, a Hasznos Multságok adta közre. A későbbiekben a helyi lapok, a Békésmegyei Értesítő, a Békés mellett az Archeologiai Közlöny, az Archeologiai Értesítő, a Századok jelentette meg írásait. Tanulmányait *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyvei* közölték. Palugyay Imre *Magyarország történelmi, földirati s állami legújabb leírása*, valamint Nagy Iván *Magyarország családai czimerekkel és nemzedék-rendi táblákkal* című munkáiban a Békés vármegyére vonatkozó fejezetek megírásában működött közre. Mogyoróssy önálló kutatási eredményei 1858-ban Gyulán kiadott monográfiájában, a *Gyula hajdan és mostban* csúcsosodtak ki, a *Wenckheim codexben* (Gyula, 1864) genealógiai ismereteit összegezte.

„Selyem posztóbul van / Fekete longája, Ragyog hóna alatt / Kapcsos bibliája...”

Kis Bálint esperes, a Békés-Bánáti Református Egyházmegye történetének krónikása 1836-ban nem túlságosan biztató képet festett a felekezet kulturális életéről: „Közembereink gyermeki állapotban vannak mind tudományokra, mind társasági állapotjokra nézve. Nincs semmi örökségek. Vak engedelmesség kívántatik tőlök, pálca alatt vannak egész életekben, mint a gyermekek! Házi közönséges könyveik: a kalendárium, egy-két imádságos könyv és énekeskönyv találtatik néhol Biblia is, és a Keresztyén tanítások. Ezekhez járulnak az iskolából kikerült gyermekeknek megmaradt rongyos könyveik, minéműek az Útmutatás, Hübner Históriája, Kis káté, Öreg káté, Halottas könyv. Ahol nőtlen ifjak, leányok vannak, ottan talátnak: Álmoskönyv, Szerencsekerék, Csízió, Hét szép világi énekek, Árgírus históriája, Flórencz, Tékozló fiú, Kádár históriája, Toldi Miklós, Ludas Matyi, a Szép Juhászné, s más efféle apró könyvecskék, melyeknek olvasásánál vasárnapokon szokták magokat mulatni.” Gyula vonatkozásában sem lehet a református olvasáskultúráról árnyaltabb képet rajzolni, a jelenség mögött az „örökség”, a múltbeli kontinuitás hiánya húzódik meg. A XVIII. század szellemi hozadéka teljes egészében az 1801. július 9-i gyulai tűzvész martaléka lett. A katasztrófa idején hiába vett magához Juhász István lelkész, „edj Patvarista s meg edj más ember edjedj nyaláb könyvet”, mindez a Juhász házi eszközei mellett kimenekített két nyaláb könyvvvel együtt sem pótolhatta az egykori bibliotékát. A könyvtár és mindazok a források, amelyekből rekonstruálhatnánk annak összetételét, veszendőbe mentek. „A Sebes Szél minden felé vitte, nem csak a’ Szeness pernyét az égésből, hanem holmi Könyv-Leveleket is, a’ mellyeket vagy imitt amott, vagy a’ Templombeli Könyvekből felkapott, és ilyen Levelek még Váradon túl is talátnak más napon, ‘s az után.” A lelkész „hivatalának nagy fáradságos sok idő alatt nehezen keresett sok költséggel be szerzett eszközeitől, drága szép könyveitől, sok tepelődő gonddal, álmatlan-munkaitól, hivatalához illendő öltözeteivel edgyütt csak nem egy szempillantásban fosztatott meg.” Az 1787-1847 közötti egyházlátogatások sommás kitételei csak a könyvek meglétét nyugtázták, részletes jegyzékek összeállítását nem tartották fontosnak.

Gyula XVIII. századi református lelkészei szinte kivétel nélkül a debreceni kollégium diákjai voltak, közülük hárman nyugati egyetemeken folytatták tanulmányaikat, ami kiemelte őket a helyi átlagból. A hódoltság után újjáéledő egyház első név szerint ismert lelkésze az 1715-ből említett Szendrei Gergely volt. Kései utódai közül elsőként Juhász István (1759-1846) olvasmányélményeiről alkothatunk fogalmat. Juhász a szentesi, debreceni diákok után Genfbe, Baselba, Lausanne-ba és Bernbe is eljutott, 1791-től mezőtúri káplán lett, 1792-1809 között gyulai lelkészként működött. Ez idő alatt, 1795-ben jegyezték fel róla - mint a jakobinus per Békés megyei mellékszereplőjéről -, hogy francia újságokat olvasott, ami miatt rendőri megfigyelés alatt állt.

Ecsedy Gábor (1782-1852) tiszántúli birtoktalan kisnemesi család sarjaként, a családi tradíciót követve református prédikátor lett. Tanulmányainak első állomása Törökszentmiklós volt, később Nagykörösön és Debrecenben tanult. 1804-ben a német nyelv elsajátítása végett Madorba és Bécsbe utazott, ahol történeti tárgyú műveket is volt alkalma olvasni. Lelkeszi szolgálatát 1805-ben Újfehértón kezdte meg, 1809-ben Dobozra, 1812-ben Fehérgyarmatra került, gyulai állomáshelyét 1817-ben foglalta el, és haláláig itt működött. Mint Békés, Csongrád és Csanád vármegyék tiszteletbeli táblabírája a világi életnek is tevékeny részese volt. *Gyulának polgári és egyházi állapotja a régiebb s újabb időkben* című munkája 1832-ben jelent

meg a Tudományos Gyűjtemény hasábjain. Benne közel 19 műre hivatkozik, de levéltári forrásokat, magánkézben lévő történeti feljegyzéseket, a szájhagyományt, sőt a megyében elsőként a régészeti leleteket is felhasználta. Humanista és barokk szerzők írásait, Budai Ézsaiás művét is kézbe vette, Spiegel Ignác gyulai plébános és Kornély Ambrus történeti jegyzeteiket bocsátották Ecsedy rendelkezésére. A nemzeti romantikus történetírás - mindenekelőtt Horvát István - hatása alatt állt, ugyanakkor nyelvezete nehézkes, latin kifejezésekkel teletűzdelt, szerkezete pedig egyenetlen és töredékes. Mindez nem von le értékéből, hiszen úttörő vállalkozásról van szó. Ecsedy a cikk megjelenése után sem hagyott fel a történelmi oknyomozással, amit az 1833. évi canonica visitatio egyik kérdőpontja is alátámaszt. Feljegyezték a prédikátorról, hogy a hivatali munkán felül szívesen olvasgat, és „historiát kolligál a vármegye dolgairól.” Természettudományi, történeti, vallásbölcseleti és szépirodalmi érdeklődése tagadhatatlan, de a lelkészi lak polcain sorakozó könyvek cím szerint nem ismertek. Az 1830-1833 között megejtett egyházlátogatások során csak azt jegyezték fel, hogy Ecsedynak „minden szükséges könyvei megvannak.” *Sokféle* címmel 1822 és 1840 között két kötetet írt tele az őt érdeklő témában a kölcsönkapott nyomtatványokból vagy kéziratokból vett teljes terjedelmű, esetleg kivonatos másolatokkal. Változatos anekdoták, számos saját vers, köszöntő is helyet kapott a kéziratban. Külön kötetben részletes feljegyzést vezetett az 1834-1852 közötti gyulai időjárásról és természeti tűneményekről.

A prédikátorok után említést kell tenni a református egyház világi támaszainak műveltségéről is. Domokos Lőrinc (1761-1825) „szép tudományú, folyó okos beszédű, jó pennájú jeles férfiú volt”, aki Bihar vármegyei nemesi családból származott. Iskoláit a debreceni református kollégiumban kezdte meg. Kiváló előmenetelt tanúsított a filozófiához tartozó minden tudományban. Egyetemi éveit Bécsben töltötte, majd Máramaros vármegye első alispánja, Csebi Pogány Lajos mellett lett patvarista, ezután Pesten jurátuskodott. 1785-ben Bihar vármegye aljegyzőjévé, 1787-ben a törvényesen egyesített Békés-Csanád-Csongrád vármegyék főjegyzőjévé választották. A vármegyék szétválása után is ezen a poszton maradt - immár Békésben - 1803-ig. A Gyulán eltöltött évek alatt a Békés-Bánáti Református Egyházmegye coadiutor curatora volt, méltóságát 1794-től viselte. 1803-1810 között Bihar megye főnotariususa lett, emellett a rendek többször országgyűlési követnek küldték, számos országos deputatióban tevékenykedett. Széles látókörrrel, nagy tudással bírt, minden igyekezetével a tudományok előmozdításáért fáradozott. Köztudomású volt, hogy Domokos francia könyveket olvas. Réz József vándor szemorvos állítása szerint hallotta a főjegyzőt „a francia constitúciónak könyveit több tomosokból magyarázni, s annak nagy dicséretét emlegetni [...], ezenfelül a francia nyelven szóló újságokat” is járatta. Olvasottságát Békésben és Biharban egyaránt igyekezett a vármegyei közigazgatás szolgálatába állítani: tűz ellen való rendelést, a magazinális commissariusok instructióját, cselédrendtartást, a nemesi sereg hadi törvényeit állította össze. Kéziratos formában fennmaradt *Diariuma* - amelyet 1775-1776 között tanulmányaihoz kötődve vezetett - két részből állt: a kérdés-felelet formában szerkesztett *Brevis conspectus. Historiae Hungariae* a befejezetlen *Sinopsis historiae Hungariae* követte. Kompilációját Gyuláról való elköltözése után Petz Imrének adta, aki 1804-ben jutott a kötet birtokába. A Magyar Kurír 1795 decemberi számából az is kitűnt, hogy Domokos a collectorok intézményi hálózatahoz tartozott: Gyulán nála lehetett előfizetni Milton *Elveszett paradicsomára* Bessenyei Sándor fordításában.

Domokos kortársa, Kazay Mihály (†1838) szülővárosában, Nagykőrösön járta alsóbb iskoláit, 1783-ban a debreceni kollégiumba került. Mint cancellista legkésőbb 1795-től Békés vármegyét szolgálta, 1797-ben levéltárnok lett, 1818-1828 között a számvevői posztot töltötte be. 1795-ben a Békés megyei jakobinus mozgalom kapcsán kompromittálta magát, de a büntetést végül sikerült elkerülnie. 1806 és 1836 között rendszeres résztvevője volt a gyulai református

egyház presbitériumi gyűléseinek. Mint tollforgató alkalomhoz kötődő verseket vetett papírra: 1812-ben egy kellemetlen fogfájás emlékét örökölte meg, 1830-ban „örvendező pattogos Magyar Versek”-ben éltette gróf Wenckheim Józsefet és fivérét, Károlyt. Kazay Mihály egykori könyvtárának egyetlen darabja ismert. A *Corpus juris hungarici, seu decretum generale* (Buda, 1779) 1-2. kötetét a possessor-bejegyzések tanúsága szerint Kazay Károlyval közösen birtokolta.

Szakál Lajos (1816-1875) régi, jónevű köznemesi család szülötte, aki iskoláit Köröstarcsán, Mezőberényben és a debreceni kollégiumban végezte. A jogot Eperjesen hallgatta, majd 1840-ben ügyvédi vizsgát tett, 1840-1843 között Békés vármegye ügyészi hivatalában dolgozott, 1843-ban aljegyző, 1848-ban főjegyző lett. Eperjesen tagja lett a Főiskolai-Önképző-Társaságnak. Diáktársaihoz hasonlóan műkedvelő darabokat írt, emellett a Duda című szépirodalmi folyóiratba és a *Jácint* zsebkönyvbe is cikkezett. 1849-cel bezárólag az Aglája, a Regélő, az Emlény, a Honművész, az Athenaeum, a Nemzeti Almanach, a Regélő Pesti Divatlap közölte írásait. A szabadságharc idején *Békési toborzó* címmel a nemzetőrség, a katonaállítás ügyét népszerűsítette. Egy életen át késztetést érzett a verselésre: „írnom kellett, és írnom kell; mert nem írnom teljes lehetetlen, írnom kell, még pedig népdalfélét, mert azt kiválóan kegyelem.” Erdélyi János ösztönzésére 1843 elején a budai Egyetemi Nyomdánál jelentette meg *Czibalom, melyen a' ki olvasni tud, negyven új dalt vehet* című verseskötetét. A kinyomtatott 1100 példány nagyrészt előfizetők útján már 1843-ban elkelt, kisebb részben baráti közvetítéssel a gyulai háztól kapkodták el a köteteket. Az 1868. évi második, bővített kiadásban már 82 vers kapott helyet. Az első kötet 40 költeménye 1833 ősze és 1842 vége között született, zömében a pozsonyi joggyakornoki évek alatt, az 1839/1840. évi országgyűlés idején. A második rész 42 versét 1843 elejétől 1868. november 17-ig vetette papírra. Szakál Lajos versei a dalforma ellenére leíró jellegűek, mesterkéltlen hatnak, kevés bennük az eredeti, életszerű elem. Költői működésének vizsgálata inkább a folklór-, semmint az irodalomtörténeti kutatásban hasznosulhat. Szakál tudatosan gyűjtötte az eredeti népdalokat, megfigyelte a népeletet. Békés vármegyére vonatkozó földrajzi, történeti, helyismereti adatgyűjtése 1855-ben Palugyay Imre munkájában hasznosult.

A gyulai református művelődésügy támasza, Bodoky Károly (1814-1868) a kecskeméti és a debreceni református gimnáziumban, majd a budai Institutum Geometrico-Hydrotechnicumban tett szert sokoldalú műveltségre. A több nyelvet beszélő mérnök 1836-ban kapott diplomát, két év múlva Békés vármegye főmérnökévé választották. 1845-1847 között nyugat-európai tanulmányúton szélesítette látókörét. Szakmai elfoglaltságai mellett társadalmi szerepvállalásra is szakított időt. Bodoky volt a Békés-Bánati Református Egyházmegye főgondnoka, a Békés-megyei Kaszinónál levéltárnoki, könyvtárnoki teendővel bízták meg. 1845-ben a gyulai református oktatásügy előbbre lendítése érdekében saját költségén 25 kötet *Gazdasági kis tükröt* hozatott Hartleben pesti könyvárustól.

Az esperesség körözüvényei révén a lelkészek időről időre Gyulán is értesültek a könyvújdonságokról. 1813-ban egy rendkívül olcsó - 2 forint 30 krajcárért árusított - pozsonyi magyar bibliakiadásra gyűjtöttek előfizetőket. Az új énekeskönyv ugyanebben az évben kötve 2 forint 21 krajcárba, kötetlenül 1 forint 30 krajcárba került. 1817-ben Pethe Ferenc pesti Újtestamentuma luxus igényeket is kielégített. A nyomdász a könyvet minden cífrázat nélkül 5 forintért kínálta, szép velúr papíroson 12 forintért, fehér színű mappában további 30 krajcárért, velúr mappában 1 forintért juthattak hozzá az érdeklődők. Trattner és Károlyi nyomdája 1835-ben a szegényebb sorsúakhoz is „jutalmas áron” kívánta eljuttatni a Szent Bibliát. 1842-ben a Wimmer-féle bibliatársaságnál Kőszegen kinyomtatott Szentírás szép papíron, tiszta betűkkel, egész bőrkötésben 1 forint 30 krajcárba került. A zsoltárral egybekötött Újtestamentum ára 30 krajcár volt, zsoltár nélkül ugyanazt 24 krajcárért árulták. A bibliai történetekhez 12, a képes

keresztény egyháztörténethez 15 pengő krajcárért lehetett hozzájutni. A Bibliából és a bibliai történetekből 1000-1000 példányt, az Újtestamentumból és az anyaszentegyház történeteiből 500-500 példányt nyomtattak. Minden eladott 100 Biblia után 70 Újtestamentum, 100 bibliai történet után 70 anyaszentegyház-történet ingyen járt. Ezeket a pótpéldányokat a jó igyekezetű iskolás fiúk és lányok között kellett jutalmul kiosztani.

1835-ben Mária Dorottya a köznép és a tanítók közt való kiosztásra lefordítva, magyarázó jegyzetekkel kinyomtatta az *Anklappen des Heilands* című könyvet. Balajthy József református prédikátor 1835-ben harangozta be *Munkács* című, 35 ív terjedelmű földrajzi, topográfiai, történeti munkáját, amely a következő évben Debrecenben meg is jelenhetett. Kerekes Ferenc professzor az *Értekezés és kitérések* (Debrecen, 1836) című írásából befolyó summát egy füveskert alapítására ajánlotta fel. A könyvért járó 1 forint 12 ezüst krajcárt a kollégiumi pénztárba kellett befizetni. Péczeli József a lekipásztorok és „minden rendű olvasni szeretők” figyelmét hívta fel *A magyarok története Ásiából kijövetelöktől fogva a mai időkig* (Debrecen, 1837) című történeti tárgyú értekezésére. A könyv 1837 első felében hagyta el a sajtót, első kötete 50 krajcárba, a második 1 forint 12 ezüst krajcárba került. Belustáry János szintén két kötetben szándékozott megjelentetni *Háztartás és gazdaság tudományát*, amit az első előfizetőknek 1 pengő forintos áron kínált.

„Az itt előszámlált Irományok [...] a' Nemes Megye részére valóságosan megszerezettek...”

A XVIII. század második felétől a helytartótanács által ajánlott művek lajstromából követhette nyomon a vármegye a könyvtermést. 1794-ben Stulli Joakim ferences barát tervbe vett *Lexicon latino-italico-illyricum ditissimum* (Buda, 1801) című munkáját jelezték előre, amihez Lakits György Zsigmondnál lehetett hozzájutni. Ugyancsak 1794-ben Vályi András *Magyar országnak leírásához* (Buda, 1796-1799) kérték a megyei közgyűlés útján a honi tudósok és iskolai directorok segítségét, akik dicséretes igyekezettel a szerző munkatársai lehetnének. Az 1796-ban megjelent munkát királyi különös privilegium folytán az Egyetemi Nyomdán kívül más könyvnyomtató nem adhatta ki. A helytartótanács 1800-ban a cenzúra által helybenhagyott zsidó könyvek jegyzékét küldte meg a megyei zsidó előljárók között való meghirdetés végett, akiktől jelentést vártak arról, hogy a felsorolt nyomtatványokon felül milyen más könyveket használnak még templomaikban, iskoláikban.

Az esetek döntő többségében a helytartótanács a tilalmas művek üldözésére adott parancsot. 1786-ban megtiltották a *Lelki kints* beszerzését, 1792-ben az *Oratio ad Proceres & Nobiles Regni Hungariae 1790. idibus Aprilis conscriptát* és szerzőjét kellett felkutatni. Ugyanez az eljárás lett irányadó az *Oratio pro Leopoldo Rege ab Hungaris Proceribus, & Nobilibus accusato*, valamint a *Grosse Wahrheiten, und Beweise in einem kleinen Auszuge* vonatkozásában. A hatékony fellépés záloga a cenzúra szigora volt. 1792-ben a külföldről behozott könyvek esetén az a rendelkezés lett irányadó, amely szerint a vizsgálatot a németországi harmincadhivatalok előtt kellett megejteni. A magyar harmincadhivatal útján az itteni revizor ugyanígy járt el. A revizorok feladata volt továbbá a kereskedőknél, könyvkötőknél, illetve a közönséges kótyavetyén eladott könyvek jegyzékének ellenőrzése. Munkájuk zavartalan ellátásához akár karhatalom kirendelését is kérhették a vármegyétől. 1793-ban a Millot abbé után a Verseghy Ferenc által franciából magyarra fordított *A világnak közönséges történetének* két kötete (Pest-Buda, 1790-1791) váltotta ki a helytartótanács nemtetszését. Mindhiába „keresték és tapogatták” Békés vármegye járásaiban 1793-ban a *De Comitibus Regni Hungariae, deque organisatione eorundem* (1791) című könyvet, sem azt, sem annak íróját nem találták. Az 1792-ben kiadott *Extractus Legum de Statu Ecclesiastico-Catholico in Regno Hungariae latarum* üldözéséhez is komoly erőt mozgósítottak. Az *Uiber den Krieg an meine Zeitgenosse* (1795), az *Ein Wort über die Emigranten, und über das Königsthum Ludwigs des 18ten*, valamint a *Die geretteten Deutschlands Gesinnungen* (1795) is adott okot aggodalomra a felső kormányzati körökben. 1798-ban egyenesen azt mondták ki, hogy a francia nemzet termékei sem olvasmányok, sem színelőadások tárgyai nem lehetnek Békés vármegyében.

A hatalom mindenkori birtokosai állhatatosan örködték a kormányzat érdekeit sértő nyomtatványok felkutatása felett. Nem volt ez másként a szabadságharc bukását követően sem. 1850-től sorra érkeztek a kerületi főbiztosi leiratok, amelyek a tiltott könyvek és iratok kinyomozását, szemmel tartását rendelték. A Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar forradalmi adat* (Pest, 1850) Kossuth-barát hangot ütött meg, ezért mint veszedelmes, izgató könyvet haladéktalanul el kellett kobozni. Ugyanez a sors várt a lipcsei Grima szállító iroda által Magyarországra becsempészett lázító röpiratokra, jellembecsmérlő könyvekre, falragaszokra és hírlapokra.

A kifogástalannak ítélt könyvek - amelyek nem akadtak fenn a cenzúra rostáján - leginkább előfizetési felhívásokkal találtak utat az olvasókhoz. A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, brassói Miller Ferdinánd 1816-ban Pray György *Gabrielis Bethlenii principatus Transilvaniae*

coaevis documentis illustratus két kötetét népszerűsítette. Bár Békés vármegye közönsége nem fizetett elő a könyvre, Miller mégis fenntartott egy példányt számukra egészen 1818-ig. Az ajánlatot a rendek ezúttal nem utasították vissza, a 28 forintos vételárat a nagyváradi cameralis cassába utalványozták. Sok esetben maguk a szerzők terjesztették írásaikat. Így tett 1818-ban Márton József, 1819-ben Wersak Ágoston - aki az *Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donaura* (Pest, 1820) hívta fel a figyelmet -, vagy 1821-1822-ben Schams Ferenc. A Schams-féle Buda város történetre azonban a megye egyik járásában sem találtak előfizetőt. Huszár Károly 1828-ban a *Gráciák*-ra, Szeldmayer Imre és Gedeon György 1831-ben a *Magyar-Alkoránra* keresett pártfogókat. Örkényi Ferenczy József Magyarország földleírásáról szóló munkájáról adott hírt (Pest, 1831. június 7.), amit Eggenberger József pesti könyvárusnál lehetett beszerezni. A vármegyei közgyűlési tagok körében 1836-ban közrebocsátott aláírási íven Bielek László *Ethnographisch-geographische Statistik des Königreichs Ungarn und dessen Nebenländer* című összeállítása szerepelt. Abaúj vármegye 1836-ban a kassai Szemlélő szerkesztőjének, Kovacsóczy Mihálynak *Történetek' Tára* címmel tervbe vett könyvére hívta fel a figyelmet. Mátyus János a ló tudományról szóló, *A nemzeti lovag* (Pest, 1828) eladásából befolyó összeggel az 1838. évi pesti árvíz károsultakat kívánta megsegíteni. A könyvet - „a benne jelzett szép irányzatra” tekintettel - alispáni utasításra a vármegyei jegyző adta közre Békésben. Kleinszky László ügyvéd, táblabíró ajánlata 1839-ben jutott el Gyulára, amely szerint eredeti színjátékai második kötetét 1839 májusában kívánta megjelentetni. A szerző legalább 15 Békés vármegyei előfizetővel számolt, de jelezte azt is, hogy műve első kötete 1 pengő forintos áron már csak egyedül nála hozzáférhető. Csicseri Ormós Zsigmond Temes megyei aljegyző regényére, a *Véres bosszúra* (Temesvár, 1841) Békés megyéből 1840-ben egyedül Kovács János körösladányi plébános fizetett elő. Farkas Ferenc számítása szerint gróf Károlyi György 1842. május 17-i főispáni beiktatása jó alkalomnak ígérkezett, hogy a Gyulán összesereglett meghívottak körében kétkötetes *Sárfarkodó magyar gazdájának* egy (Pest, 1841), valamint az *Egy nemzeti magyar hitelbanknak és élelem biztosító intézetnek tervezett szabályainak* (Buda, 1841) 30 példánya gazdára találjon. Farkas túlzott reményeket fűzött az installációhoz, mivel könyvein nem sikerült túladnia.

A mindennapi hivatali munka és a vármegyei közigazgatás zökkenőmentes vezetését több hasznos kiadvány segítette. A *Supplementum ideae anni 1743. seu Manuductio* Landerer-kiadása a helytartótanács irányelveit írta körül, amelyeknek az éves vármegyei számvevői számadások elkészítésében kellett érvényesülniük. A vámtarifákra vonatkozó szabályokat az *Allgemeine Dreysigsordnung für sämtliche hungarische Erbländer* (Bécs, 1784) rögzítette. A Landerer Ferenc pozsonyi nyomdász által megküldött *Tűzi-katekhizmus* (Kassa, 1798) nyomán a Békés vármegyei rendek küldöttséget állítottak fel saját elavult tűzvédelmi rendtartásuk felülvizsgálatára. A Domokos Lőrinc főjegyző vezette deputatio Debrecen szabad királyi város *Tűz ellen való rendelkezéseit* (Debrecen, 1774) alapul véve 1800-ra kidolgozta és megjelentette *Békés vármegyének tűz ellen való rendelkezéseit*. A nemesi felkelésre vonatkozó rendelkezéseket az érintett tisztviselők *Az magyar insurgents a' katonai mozdulásokra szolgáló oktatásokból* (Pest, 1805) és *A' magyar insurgentsnek szükséges kötelességeiből* (Pest, 1805) ismerhették meg. Ege József ügyvéd *Compendium benigni urbarii et editarum eatenus altissimarum resolutionuma* (Sopron, 1821) az urbáriumok összefoglalása miatt bizonyult hasznos munkaeszközzé. A Chaply József által hasonló témában szerkesztett *Urbéri értekezés* (Pest, 1830) a községi bírakat és jegyzőket célozta meg, ám Karassiy István tiszteletbeli főjegyző 1842-ben Békés megyéből nem talált előfizetőt a műre. Kassics Ignác udvari agens 1824-ben az egybegyűjtött királyi felsőbb parancsolatokat magába foglaló munkájára hívta fel a megyei rendek figyelmét. 1848-ban a belügyminisztérium egy példányban küldte meg a lovas és gyalogos nemzetőrök ruha- és fegyvermintáját ismertető brosrát, amit a levéltárban helyeztek el, az érdeklődők a jegyzőn keresztül férhettek hozzá.

Az országgyűlésre küldött követek fontos feladata volt gondoskodni arról, hogy a szentesített törvények szövege mielőbb eljusson a vármegye otthon maradt közönségéhez. Az 1802-ben Pozsonyba delegált Csupor László és Domokos Lőrinc is időről-időre eljuttatta Gyulára az árkusonként megjelentetett diariumot, protocollumot, adnexumot. Szombathelyi Antal - az 1832/1836. évi diéta követe - 1839-ben jelentette, hogy Békés megye egyes késve kinyomtatott országgyűlési irományok árában 3 forint 32 krajcárral adósa maradt Weber Simonnak. Ugyancsak a pozsonyi könyvnyomtatótól szerezte be báró Wenckheim Béla és szentgyörgyi Horváth Antal - az 1839/1840-ben tartott országgyűlésre megválasztott két ablegatus - a szükséges nyomtatványokat. 1840. június 20-i számadásuk szerint az irományokért öt ízben 4-4 forintot fizettek Webernek, az országgyűlési napló egy teljes és egy fél éves előfizetése összesen 10 forintos kiadást jelentett. Lerótták a Szombathelyi által felemlített hátralékot, továbbá az előző diéta néhány hiányos árkusát is megszerezték 2 forint 16 ³²/₄₀ krajcárért. Weber Simon 1840. május 12-én 68 füzetet - köztük a diétát megnyitó beszédek, a tárgyalási kérdések ügyében született le- és feliratok, javaslatok, sérelmek, a deputációk munkájáról készített jelentések, törvényjavaslatok szövege - számlázott Békés vármegye részére 9 forint 24 ⁴/₄₀ krajcár értékben. A főrendi naplót Wenckheimék Schmid Antalnál vásárolták meg, ennek előfizetési díja 9 forint volt. Számon tartották a jegyzőkönyvek, illetve irományok hiányait, hogy a „defect árkusok” annak idején pótlólagosan beszerezhetők legyenek. 1844-ben már csak Gyulán derült fény arra, hogy a főrendi naplóból négy ív a követeknél maradt Pozsonyban, ezért alispánilag intették őket a figyelmetlenségre.

Békés vármegye 1843/1844. évi követeinek, Szombathelyi Antalnak és Tomcsányi Józsefnek a beszámolóját 80 pengő forintos áron *Követ-jelentés az 1843-44-ki országgyűlésről* (Pest, 1845) címmel a házi pénztár terhére ki is nyomtatták Hartleben Konrádnál. 1849 júniusára 55 forint 30 krajcár értékben sikerült túladni a könyvecskén, a fennmaradó 24 forint 30 krajcárt érő eladatlan készletet a levéltárban helyezték el.

A szabadságharc felgyorsult eseményeinek sodrában is fokozott figyelemmel kísérték a törvényalkotók munkáját. 1848 májusában a belügyminiszter „a nép felfogásához mért népszerű” törvényt magyarázat oláh nyelvű változatát 100 példányban juttatta el Békés vármegyébe. Az Állandó Bizottmány határozata értelmében Kétegyháza 40, Magyar- és Németgyula 50 darabot kapott, a fennmaradó 10 példány levéltárba került. A községi elöljáróságok felsőbb meghagyásra a lehető legolcsóbb áron terjesztették a könyvet a falusi földművelő nép körében. Az áprilisi törvények tót fordításából 500 példány érkezett a belügyminisztériumból, amit Csaba, Berény és Komlós közt osztottak ki 250, 100, illetve 149 darabban. Egy kötet ezúttal is a levéltárá lett. 1848-ban - szintén belügyminiszteri utasítás alapján - Papp Szilárd további ötven oláh törvényt magyarázatot szállított Szegedről Orosházára, amiért 7 ezüst forint fuvardíjat számolt fel. A két Gyulán lakó oláhoknak 30, a kétegyháziaknak 19 példány jutott belőle. A tót nyelvű változathoz az év folyamán még 45 exemplár érkezett, amin Csaba és Szarvas 12-12, Komlós és Berény 10-10 példánnyal osztozott.

A szabadságharc bukását követően az állományi szerkezetet és a birodalmi alkotmányt hasonló, népszerűsítő formában adták közre. A szegedi kerületi főbiztos 1849-ben négy állományi szerkezetet és több oláh, tót - sőt tévedésből rác - nyelvű alkotmányt is küldött. Az úrbériség tárgyában kiadott *Oktatás a néphez közhírré tétel, a nép körében történő kiosztás, illetve szószékről való meghirdetés végett* érkezett Gyulára.

A vármegye közönsége kezdettől fogva kitüntetett figyelmet szentelt a gazdasági tárgyú szakkönyveknek. 1792-ben helytartótanácsi leirathból értesültek Nagyváti János *A szorgalmatos mezei gazda* (Pest, 1791) című könyvéről, amelyből 30 példányt hozattak Pestről a helységek és az uradalmak számára. A megyei selyemtenyészési biztos, ebeczki Blaskovich József *A*

selyemtenyésztésnek módjáról és hasznáról való beszélgetésben (Nagyvárad, 1793) adta közre szakmai tapasztalatait. Kis József a Karl Böhringer után németből fordított *De productione sacchari ex succo acerise* (Sopron, 1811) című művel a juharfatermesztést propagálta a földesurak körében, ami által a cukorgyártást kívánta fellendíteni. A könyvből Békés vármegye 1811-ben két példányt kapott, a benne foglaltakat a szolgabírák révén hirdették meg. A növénytermesztés egy másik ágát tárgyalta Karl Filibert de Lastryre *Abhandlung vom Baue der Baumwoll-Pflanze* című munkája, amely Mitterpacher Lajos jegyzeteivel *Oktatás a' pamuktermesztésről* cím alatt magyarul is megjelent (Buda, 1810). A kiadást követő évben a megye a helytartótanács útján 6-6 magyar és német példányhoz jutott hozzá. A *Gondolatok a' Magyar Országi hanyatló Ló-tenyésztetésnek helyre-állításáról* (Pest, 1815) egy megyebeli főúr, Wenckheim József tollából született. A művelt báró haladó gondolkodását jelzi, hogy a vízszabályozás és mocsárlecsapolás ügye is pártfogóra talált személyében, a Magyar Gazdasági Egyesület megalapításából is kivette részét. Művét a helytartótanács is hasznosnak vélte, leiratából országszerte értesülhettek megjelenéséről. Deyák József *Az országbeli termesztésnek megnemesítését és a kifelé kereskedés előmozdítását [...]* (Pest, 1826) vette górcső alá, érintette a tűzkárpótlás-intézet létesítésének lehetőségét, a durva vászon készítésében, az azzal való kereskedésben is fantáziát látott. *Derczeni Dercsényi Pálnak beszéde* (Pest, 1828) a Pesti Casino révén négy példányban volt meg Gyulán. Dercsényi 100 aranyat ajánlott fel a magyarországi mezei gazdákhhoz szóló „tanácslatok” elkészítőjének, amit 1829 májusáig lehetett benyújtani. A vármegyei közgyűlés gróf Esterházy Mihály császári királyi kamarásnak, Molnár János táblabírónak és Ágoston János békésszentandrási plébánosnak adott ki 1-1 felhívást „mint oly esméretes tanult gazdáknak és munkás vármegyei tagoknak, akiktől a meghívásra feleletet várni lehet”, a negyedik kötetet a levéltárban őrizték. Döbrentei Gábor jóvoltából 1828-ban nyolc darab *Pesti gyepen volt Ló-futtatásokról* (Pest, 1827) szóló híradás érkezett Békésbe. A szolgabírák 1829-ben a földművelés minden ágában jártas ismeretlen olasz szerző *Anweisung zum Hanfbauen* (Pest, 1828) című írását hirdették meg a megyei lakosság körében. 1834-ben Schams Ferenc *Kritikai vizsgálódások a' magyarországi szőlőtermesztés gáncsai és fogyatkozásai körül* (Pest, 1834) című munkájában a bortermelés terén uralkodó hanyatló viszonyokra hívta fel a figyelmet. A megoldást egy korszerű „venyige iskola” felállításában látta. A könyv Békés megyében nem talált különösebb visszhangra. Annál nagyobb szükség volt 1848-ban, a sáskapusztítás fenyegető veszélye idején a magyar orvosi kar által kidolgozott célszerű javaslatra, amely belügyminiszteri közvetítéssel több példányban érkezett meg. Az alispánon és a vármegyei főorvoson kívül minden községi elöljáróságnak jutott egy-egy kötet.

Ahogy a vármegyei grémium egészétől, úgy az egyes deputációktól, szakbizottságoktól sem volt idegen a kultúra-közvetítő szerep. 1840-ben Rázel József gyulai plébános vállalta magára annak a 3000 darab imádságoskönyvnek az értékesítését, amely egy kilétét titkoló jötevé anyagi áldozatvállalásának köszönhetette létét. A 920 ezüst forint kiadási költségen megjelentetett munka a vármegyei kórházi alap felsegítését volt hivatott szolgálni. Rázel számítása szerint 40 ezüst krajcáros eladási árral kalkulálva a 3000 kötet után 1080 forint folyhatott volna be. A könyvek kötetlenül 40, kötve 50 krajcárt értek. Az első vásárlók közül a nagyváradi püspök 500, gróf Wenckheim Ferencné 80, gróf Almásy Alajos további 80 darabot váltott meg. A kezdeti lendület azonban hamar lelohadt: 1840. december 28-án Rázel József az eladásból befolyt 265 forinttal és a fennmaradt 1223 imádságos könyvvel számolt el az első alispán előtt. Eredménytelen maradt a kórházi bizottság kezdeményezése is, amely a kezelésébe utalt 1000 könyvecskét a szolgabírák útján 30 krajcáros kedvezményes áron kínálta. 1842 nyarán további 10 krajcárral olcsóbban lehetett hozzájutni a kötethez, amit Pákh Dénes vadászkönyv-adományával együtt - utóbbi darabja 40 krajcárba került - próbáltak értékesíteni a kórház javára. A kórház-alap pénztárnoka 1845-ig kísérletezett a könyvek eladásával, majd azt javasolta, hogy azok „miután az egerek, por, és idő által emésztettnek, legalább a' papír

minőségbe adatassanak el.” Véleménye a bizottsági tagok előtt is meghallgatásra talált. Sokkal nagyobb haszonnal kecsegtetett egy-egy multság, bál, színelőadás vagy hangverseny, amely a helyi társasélet egészét megmozgatta. A befolyt tiszta jövedelem minden esetben a kórház-alapot gazdagította. Az 1838. évi kórházi sorsjátékra felajánlott tárgyak sorában kézimunkák, lakberendezési tárgyak garmada mellett egy aranyozott rámajú fali kalendárium is feltűnt Beliczay Józsefné jóvoltából. Gróf Blankenstein Vilhelmina és Lehoczky Lajosné egy-egy aranyozott könyvtartót, Cziegler Mihály egy gyöngyháztokos, ezüst keretbe fogalt szemüveget ajánlott fel.

„A Megyei Fő Orvosi Hivatal használatára Gyulán”

Az egészségügyi szakigazgatási feladatok ellátása a vármegyei igazgatás speciális, nagy jelentőségű területének számított. Hatékonysága és eredményessége nagyban függött a szervezetet irányító megyei orvos szakmai rátermettségétől. Az orvosi kar ismereteinek szinten tartását, egy-egy konkrét, széles körben jelentkező probléma megoldását a helytartótanács - az általa használhatónak vélt - szakkönyvek ajánlásával, népszerűsítésével vállalta fel. 1795-ben a *Doctoris Faustii Catechismus Sanitatis* című, eredetileg német nyelven írt munkára hívták fel a megyei orvosok, seborvosok és bábák figyelmét. Azzal a kéréssel fordultak hozzájuk, hogy a könyv elolvasása után két hónapon belül tegyék meg észrevételes jelentésüket az ország főorvosához. A helytartótanács ilyen módon kívánta a magyarországi viszonyokhoz és szokásokhoz idomítani a kérdéses művet. Tolnay Sándor *Barmokat Orvosló Könyvét* az 1796. március 29-i felsőbb rendelettel hirdették meg országszerte. Békés vármegye közönsége az április 28-án megtartott különös gyűlésen a computusra Budára küldött közgyűlési tagokat bízta meg a könyv egy példányának beszerzésével.

Bene Ferenc összeállításának - *A' himlő veszedelmei ellen való oktatás* (Pest, 1800) - használhatóságát a vármegye által kiküldött deputatio vizsgálta felül. A főjegyző és a főorvos kedvező válasza esetén 30 példány megrendelése jöhetett volna szóba. A küldöttség azonban úgy találta, hogy helyette Rigler gyulai főorvos 1796-ban kiadott munkája sokkal nagyobb haszonnal forgatható. A véleményes jelentés alapján a közgyűlés Rigler Zsigmondot egy kiegészített, revideált változat megírására kérte fel, amelynek kinyomtatását is tervbe vették. A megyével ellentétben a helytartótanács évekkel később is Bene munkáját favorizálta. A mű átdolgozása *Rövid oktatás a mentő himlőnek eredetéről, természetéről és be oltásáról* címen 1802-ben hagyta el a sajtót. Ennek második kiadása 1816-ban jelent meg, 1817-ben németül, 1818-ban latinul adták közre. A könyvből 1817-ben a megyéhez küldött helytartótanácsi példányokat a főorvosra - a himlőoltási deputatio elnökére - bízta azzal, hogy azt a megyei lakosok között ossza ki.

Rigler tehát - a Békés vármegyei előjárók szemében legalábbis - túlnőtt mesterén, Bene Ferencen, akitől Pesten 1799-ben a Jenner-féle vaccinatiós módszer alkalmazását (1796) elsajátította. Rigler Zsigmond 1778-ban Budán kiadott *Dissertatioja* után a Ludwig von Schedius szerkesztette *Zeitschrift von und für Ungarn* 1802. évfolyamában közölte következő írását *A tehénhimlő elterjesztésének története Békés vármegyében* címmel. A cikkből kiderül, hogy a gyulai orvos már 1801 előtt megismerte - „egyrészt nyilvános folyóiratokból, másrészt közvetlenül a témáról megjelent művekből” - Edward Jenner módszerének lényegét. 1802 márciusában 2-2 forintos áron jutott hozzá a tehénhimlőoltás tárgyában kiadott könyvecske három példányához. A Schraud Ferenc-féle *Historia pestis Sirmiensis annorum 1795 et 1796* (Buda, 1802) csak publikációja megjelenése után került Rigler birtokába. A könyv két példányát helytartótanácsi utasításra 1803 nyarán szerezte be a vármegye a Budán eljáró Domokos Lőrinc főjegyző útján. A két kötet 18 forinttal terhelte meg a domestica cassát, közülük az egyiket Rigler főorvos 1803. november 22-én vette át használatra Rosthy Albert vármegyei aljegyzőtől.

A himlőn kívül a kolera is megtizedelte a lakosságot, ezért a helytartótanácsnak gondja volt arra, hogy 1828-ban és 1831-ben több példányban megküldje az országos főorvos e tárgyban írt munkáját, amit a megyei orvosok között rendelt kiosztani. Nekik szolgált zsinórmértékül az *Anleitung zu gerichtlich-medicinischen Untersuchungen menschlicher Leichen* (Buda, 1829) is, amit az orvosok mellett 1829 szeptemberében a levéltár és a „gyulai főben járó hatalmat

gyakorló uradalom” kapott meg. A megyeszékhelyen 1833-ban lábra kapott skarlát-hidegleléses megbetegedések hatékony gyógyításában az *Observanda circa febrim scarlatinam* (Buda, 1826) három példánya próbált meg segíteni. Az 1834-ben Gyulára eljuttatott, a nadály szaporítása és eltartása tárgyában kiadott könyv egyedül a vármegyei főorvos okulására szolgált, a szolgabírákon és az archívumon kívül csupán neki maradt példány belőle. Wágner Dániel műve, a *Die Heilquellen von Sliatsch* (Pest, 1834) kémiai megállapításai okán érdemelt figyelmet, ezt a vármegyei orvos és a levéltáros gondjaira bízta. A veszettségről és a marhabetegségekről szóló könyvekből 1837-ben több példány - az elsőből szám szerint hat - állt rendelkezésre, a még ebben az évben szétküldött *Orvospolitikai rendelkezéseket* nyolc német példányon felül magyarul és latinul is olvashatták az orvosok. Brucker ausztriai baromorvos marhavész elleni gyógymódján - alispáni elhatározás folytán - a megyei főorvos és állatorvos osztozott meg 1839-ben. Tolna vármegye Havas Ignác ugyanebben a témában írt munkáját - *Gyógymód a' marhavész ellen* (Buda, 1839.) - ismertette átiratában (Szekszárd, 1839. február 15.), amihez egy kötetet is mellékel. A kis összeállítást a békésiek jól használhatónak vélték, mivel kéziratos másolatok útján a szolgabírákhoz is eljuttatták. Tognio Lajos egyetemi tanár 1842-ben a helytartótanács révén kérte a megyei orvosok segítségét *Fölszólításával* (Pest, 1841) a Magyarország ásványvizeinek vegyvizsgálatát taglaló munkájához. Átala még nem ismert forrásvíz-mintát, annak meghatározását, jellemzését kellett felküldeni hozzá. Az 1844. október 11-i közgyűlésen hozott határozat alapján a veszettség gyógyszerezésében Tormássy Lajos vármegyei főorvos a jövőben a helytartótanácsi leirathoz csatolt utasításhoz tartotta magát.

Tormássy Lajos (1784-1867) ekkor - több mint harminc évi vármegyei főorvosi szolgálat után - a megyei orvosi kar elismert, megbecsült vezetőjének számított. Szakmai kvalitása is minden kétségen felül állt, tanulmányait a tekintélyes bécsi orvosi egyetemen folytatta 1806-tól. 1812. május 2-án tett szigorlatot, nyomtatásban is megjelent értekezését *Dissertatio inauguralis medica de dignitate diaetetici in curandis hominum morbis* (Bécs, 1812) címmel írta, amelyben nagy olvasottságról tett tanúbizonyságot, hiszen „a különben elég soványnak látszó tárgy körül, annyi íróra hivatkozik, hogy csak az itt fölemlített munkák egy egész kis könyvtárt tesznek” ki. Bedekovich Ferenc Békés vármegyei főispán már 1812. június 26-án - Stift császári királyi főorvos javaslatára - megyéje orvosává nevezte ki a frissen végzett chirurgust, aki a hitet július 21-én tette le. A közgyűlés döntésének köszönhetően 1812. november 10-től a vármegyei selyemtenyésztési deputatio tagjai sorába is beválasztották Tormássyt. A tudományok fejlődését gyakorló Békés vármegyei főorvosként (1812-1862) is figyelemmel kísérte, azt maga is aktívan művelte. 1598 hivatalos jelentése között egész értekezések és tudományos előadások bukkantak fel. Foglalkozott a kolerával, a ragályos hagymázzal, elmebetegséggel, veszettséggel. A magyar orvosok és természetvizsgálók temesvári, kolozsvári, pécsi nagygyűléseinek állandó résztvevője volt, ahol a tehénhimlőről tartott több előadást. „A himlőoltás magyar veteránjának” - Tormássy 1813-tól 1820-ig 6515 gyermeket oltott be - érdemeit 1815-ben a helytartótanács is elismerte.

Tormássy Lajos pártfogója volt minden haladó tudományos újításnak, feltéve, ha látta azok gyakorlati hasznát. 1847-ben a vármegyei közgyűlés figyelmébe ajánlotta Tormai Károly *Bábászati Kalauzát* (Szekszárd, 1846), 50 példány kedvezményes áron való beszerzésére tett javaslatot. Tervei szerint a könyvet féláron vagy ingyen kellett az egyes helységek értelmesebb és ügyesebb bábái között kiosztani. Elolvasta Tormássy Tognio Lajos burgonyabetegségekről írt művét (Pest, 1847) is, azt célszerű, tudományos igényű írásnak tartotta. Bár a vegytani fejezetek kizárólag a természettudományok avatott művelőihez szóltak, a betegség tünetei, kiváltó okai, az egészséges és beteg növények tárolása közérthető megfogalmazásban sokak okulására szolgálhatott. Így a főorvos véleményes jelentésében a könyv széles körű megismer-

tetését javasolta. Tormássy Lajos nem egy szakmunkát előfizetők gyűjtésével is népszerűsített a megyei orvosok, seborvosok körében. 1836-ban Viszanik Mihály himlőoltásról szóló könyvét - Wiegand pozsonyi könyvárus terjesztette - propagálta, 1838-ban a Bugát Pál és Flór Ferenc szerkesztésében újjáélesztett Orvosi Tárra keresett praenumeránsokat. A hetente megjelenő lap fél éves postai díja 3 forint 20 krajcárba került. Tormássy 1843-ban is a szokott lendülettel kereste az előfizetőket a Kovács Mihály-féle *Orvosi műszótár*ra. Az előjegyzésbe vett 17 példányért járó 17 pengő forintot Geyer József gyulai kereskedő által küldte fel Eggenberger pesti könyvkereskedőhöz. Eggenberger azonban nem vette át az összeget, mivel addig egyetlen jelentkező sem akadt a könyvre, ezért nem merte megkockáztatni a kiadást. Tormássy pedig a nem kevés alkalmatlansággal és bajjal beszédett pénzt visszafizette az érintetteknek, és kijelentette, hogy többé előfizetés-gyűjtésbe nem fog, megvárja, amíg a munka „tökéletességre megy.”

Tormássy Lajos személyéhez mint vármegyei főorvoshoz két hivatalos használatra szánt könyvet köthet az utókor. Az *Unterricht über ein zweckmässiges diätetisches Verfahren mit dem Bien für den Landmann* és a *Medico-politicae ordinationes quibus rabidorum animalium morsui et morbo rabioso occurendum* egyaránt az Egyetemi Nyomda 1836. évi kiadványa volt. Tormássy magánkönyvtárának néhány darabja hasonlóan fennmaradt. A possessor-bejegyzéssel ellátott könyvek közül a legbecsesebb családi ereklye kétségkívül a Szent Biblia 1747. és Szent Dávid zsoltárainak 1766. évi Reers János-féle kiadása volt. A kolligátum első része 1764. január 18-án Debrecenben került Tormássy János birtokába, minden bizonnyal általa hagyományozódott fiára, Lajosra. 1796-ban a gyermek Tormássy első olvasmányainak egyike a *Haszonnal mulattató mesék* (Győr, 1788) lehetett Péczeli Józseftől. A *Természeti tudomány a köznépek* (Veszprém, 1803) című Fábíán József-íráshoz még 1803-ban jutott hozzá. Természettudományi érdeklődése a következő évre sem lankadt: Földi János *Természeti história a Linne Systemája szerint* első kötetére (Pozsony, 1801) 1804. január 24-én tett szert. 1805. január 11-én 57 krajcáron egy *Francia olvasó-könyvet* (Pozsony, 1801) vásárolt Tormássy Lajos, az ez év június 6-án vett Szaller György-féle *Frantzia grammatika* (Buda, 1805) egy rajnai forintjába került. Két hónappal később, augusztus 17-én 2 forint 30 krajcárt költött Sárvári Pál *Filozófusi etikájának* (Nagyvárad, 1804) két kötetére. Magáénak tudhatta a *Nuovo dizionario italiano-tadresco e tadresco-italiano* harmadik kiadását (Bécs, 1802), Csepcsányi Tamás *Extractus juris hungarici summarius*át (Pest, 1829), továbbá Szombathelyi Antal és Tomcsányi József *Követ-jelentés az 1843-44-ki országgyűlésről* (Pest, 1845) című beszámolóját. Méhes Sámuel 1847-ben Kolozsvárott kiadott munkáját, az *Úti jegyzeteket* Tormássy Lajos felesége, Báthori Julianna látta el névbejegyzésével, az *Elementa jurisprudentiae Hungaricae* (Sárospatak, 1814) fiuké, Károlyé (*1818) volt. Tormássy Károly 1880-ban „nagybecsű könyvgyűjteményt jelesül: 1. Imakönyvekből 1 darabot, 2. Lexiconok és szótárakból 6 dbot, 3. szépirodalmi és tudományos művekből 55 dbot, 4. szinművekből 7 dbot, 5. folyóiratokból 24 dbot, 6. vegyes dolgozatokból 89 dbot összesen 183 kötetből álló gyűjteményt” adott át a Békésmegyei Múzeumnak. Az általa tett adomány fényt vethet az eredeti családi könyvtár nagyságára. Feltételezhetően a fent ismertetett tíz - felesége és fia köteteivel együtt 12 -, Tormássy Lajos tulajdonába tartozott könyv is ezek között volt, több más kötet mellett.

Tormássy Lajos nemcsak az orvosi szakhoz tartozó műveket véleményezte. Közvetett forrásból ismert, hogy 1846-ban Zákány József *Énekhangzatos könyvéről* is bírálatot mondott, emellett saját megfigyeléseit, gondolatait is papírra vetette. A Békés vármegye időjárásai szélsőségeiről negyven éven át vezetett adatsorát Palugyay Imre használta fel a *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírásához*. 1822-ben a Békés-Bánáti Egyházmegye tanácsbírájává választották, tisztségét 1862-ig töltötte be. Mint a gyulai református egyház

presbitere a helybeli oktatás színvonalának emelésére dolgozott ki részletes tervezetet, amelyben az elemi népiskolai tankönyvek szükséges reformját is elengedhetetlennek tartotta. Az orvosok és természetvizsgálók 1843-as temesvári vándorgyűlésén a himlő elleni védőoltásról tartott előadása olyan feltűnést keltett, hogy Temes vármegye közönsége elhatározta kinyomtatását. A *Tekintetes Nemes Békés vármegye kebelében, kezdettől fogva, egész a' mult év végéig végbe vitt mentőhimlő oltásnak, summázott laistromos Előadása* 1843-ban hagyta el Temesvárott Beichel József nyomdáját, a temesi rendek azonban csak 1844. szeptember 11-én küldtek Gyulára egy füzetet belőle. Tormássy Lajos írása több száz példányra felett rendelkezett, amelyek közül az alispánhoz írt levelében (Gyula, 1843. augusztus 31.) 250-et a miskolci tűzkárosult szegények segélyezésére ajánlott fel. További 50, általa eladott kötet árát ugyanerre a célra szánta. A 250 példányt a járási szolgabírák 4 pengő krajcárért árusították. Kis János főszolgabíró 1843. december 19-i számadása szerint az értékesítésből 10 forint 50 váltó krajcár folyt be.

Az egészségügyi ellátás másik kardinális eleme a gyógyszerertár volt. Gyulán már 1749-ben nagy hiányát érezték egy alkalmas patikának, de a Poshardt János által 1770-ben a Megváltóhoz címzett gyógyszerertár felállítását megelőzőleg nem történt e téren változás. Az 1786-ban megejtett patikavizsgálatról szóló jelentésében Jósza István vármegyei főorvos részletesen ismertette a Gyulán rendelkezésre álló könyveket. Az 1765. évi bécsi dispensatorium, a *Taxa Pharmaceutica* (1765), a *Taxa Posoniensis*, Adamus Loricerus *Herbariuma* (1737) és a *Taxa Viennensis* (1777) mellett a kéziratos, helyben felfektetett defectusok könyvére, valamint a formulariumokra volt szükség. A gyulai gyógyszerertár mindig idejében reagált a változásokra, és gondot fordított a legfrissebb segédkönyvek beszerzésére. Az 1794. november 24-i patikalátogatás alkalmával a *Pharmacopea provincialis* 1780., a *Taxa medicamentorum* 1785. évi kiadását írták össze további négy kötetten kívül. Az évről évre megismételt visitatiók tükrében a gyulai patikusok naprakészek voltak, közvetlenül egy-egy újonnan kiadott helytartótanácsi rendelkezés után már a módosított szabályokhoz alkalmazkodtak. Munkájukat ezen a téren a megyei főorvos könnyítette meg, általa szereztek tudomást a változásokról, a megújított taxákról.

Könyvek az oktatás és nevelés szolgálatában

Az 1712-1713-tól fokozatosan visszaszívargó gyulai katolikusok igazán nagy hulláma 1714-ben, Deák János licenciatús vezetésével érkezett, aki alkalomszerűen tanítással is foglalkozott. Az első ismert tanító nemes Sághy József volt, aki feltételezhetően már 1716-ban megkezdte 1719-ig tartó itteni működését. Az elkövetkező évtizedek oktatóiról közelebbit nem tudunk, annál részletesebb adatok állnak rendelkezésre az 1745-től Gyulán tanítóskodó Petik Ambrusról (1711-1790). Amellett, hogy iskolamester volt, a kántor és orgonista feladatát is ellátta. 1782-ben az Ungrisches Magazinban megjelentette Gyula város leírását. Fő műve, a *Geographia, avagy Tekintetes Nemes Békésvármegye tartománya földjének leírása* 1784-re hagyta el a sajtót. Iskolai tankönyvnek szánt összeállítása a Ratio Educationis hatását viselte magán. Kérdés-felelet formájában, a statisztikai adatokat mellőzve ismertetett meg az egyes helységek - három város, 16 falu - fekvésével, lakosaival (nyelv, nemzetiség, vallás, ruházat, megtelepedés), épületeivel, múltbeli relikviákkal és emlékezetes eseményekkel. Szólt a természeti viszonyokról (föld, folyó, erdő, legelő, rét, növény- és állatvilág), valamint felsorolta a főbb megyei, uradalmi tisztségviselőket és birtokosokat. Petik műveltségére - írása alapján - nem vonható le következtetés, hiszen egyértelmű bizonyossággal csak Losonczy Hányoki István *Magyarország kis tüköre* című művének 1773-as, első kiadását használta fel hozzá. A felvilágosodás írói közül ismerte Defoe-t, Voltaire-t, Holbachot, Rousseau-t, utóbbi műveivel rokonszenvezett is. A Bél Mátyás-féle *Compendium Geographicum* kiadója felkérésére - a vármegyei tisztikar megbízása nyomán - Petik Ambrus vállalkozott Bél és Bombardi Békés megyét érintő téves adatainak helyesbítésére. Munkájában Markovitz Mátyás szarvasi evangélikus pap latin nyelvű monográfiájából indult ki.

Petik kortársa, az 1760-tól németgyulai tanító, Fröhlich János írást, olvasást, számolást és zenét tanított. 1773-ban a vallási ismeretek oktatásában mindketten Petrus Canisius katekizmusára támaszkodtak. 1778 májusától a Mária Terézia által bevezetett új oktatási rendszer lényegét érintő *Ratio Educationis* (1777) egy nyomtatott példánya is rendelkezésre állt Gyulán. Az iskola könyvtárában 1809-1810-ben gyarapodott érdemlegesen. Pechata János, a nagyváradi népiskolai kerület biztosa révén jutottak hozzá ekkor több kiadványhoz. A *Lesebuch zweiter Theil für Stadtschulen* 90, az *Olvasás gyakorlására való könyv második része városi iskolák számára* 60 példányban volt szükséges, mindez összesen 38 forint 35 krajcárba került. További 11 forint 20 krajcárt tett ki két-két *Egész esztendőbeli Evangyéliomok, Lektziók és Epistolák, Lektionen und Epistolen, Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv, ABC könyvetske, Grosse Katechismus, Öreg katekizmus, Számvetés, Helyesírás és Ékesírás, egy-egy Zergliederten Evangelien, Zweiter Theil des Lesebuches in Städten, Einleitung in die biblische Historie és Einleitung zum Rechnen* megszerzése. A *Mittlere Katechismus*ból négy, a *Kleine Katechismus*ból, valamint a *Kis katekizmus*ból három-három kötetre, a *Példa írásokból* 60 darabra volt szükség. Az 1810-ben átadott, Pestről hozatott könyvek a 10 forint 5 krajcár viteldíj felszámolásával 88 forint 40 krajcárba kerültek. A jegyzékben 13 *Kis katekizmus*, 31 *Rövid sommája...*, négy *Kleine Katechismus*, 36 *Mittlere Katechismus*, tíz *Rechnung*, két-két *Rechtschreibung és Schönschreibung*, 95 *Lesebuch*, 61 *Olvasás*, végül egy-egy kötet *Evangyéliomos...* és *Evangelien* szerepelt.

Ez idő tájt Vida Imre, a Harruckern-örökösök praefectusa kívánta a gyulai római katolikus iskolaügyet előbbre lendíteni. Végredelete (Pest, 1803. augusztus 20.) harmadik pontja értelmében 10 000 forintot hagyott a magyargyulai „Pápista Gyermekek mind Világi, mind az Isteni Tudományokban előmenetelekre.” A plébánosnak és a tanítónak járó évi juttatás,

valamint az iskolaépület helyreállítási költségei mellett Vida 350 forint kamatáról úgy rendelkezett, hogy az „a Gyermekek buzgobb fel indítására ajándékokra fordíttassanak, és annak idejében, a’ midőn az Examen tartatik, a Tanuló Gyermekek[ne]k ki osztogatassanak.” Az 1808. március 14-i vármegyei közgyűlésen Vida Imre példájának követésére szólították fel az előljárókat. Mindjárt ez alkalommal szentgyörgyi Horváth Zsigmond főispán további 500 forinttal növelte az alapítvány tőkéjét.

1844-ben a Vida-alapból 11 forint 40 krajcárért a szegény sorsú iskolásoknak vásároltak könyveket, 1845-ben 32 kötet kötetessel együtt 32 forintba került. 1846-ban a szegény tanulók könyveire 10 forint 46 krajcárt, a jutalmazásra szánt tíz darab bekötött énekeskönyvre 6 forint 40 krajcárt költöttek. Az iskolai használatra beszerzett húsz darab énekeskönyv ára öt forint volt, a második osztályos tanulók számára vett 12 példány *Erényképző* című olvasókönyv ára hat forintba rúgott. 1847-ben a korábbi évekhez képest több pénz - 16 forint 43 krajcár - jutott a nehéz sorsú gyerekek tankönyveire. Jutalmazásra ezúttal is énekeskönyvet választottak, 25 darab 20 forint 50 krajcárba került. A Vida-alapból fedezték a második osztályosok földgömbjét (32 forint 30 krajcár), Karacs Ferenc négy táblából álló *Magyarországtérképét* (4 forint 30 krajcár), továbbá az iskolai érdemsorozatok kinyomtatását (12 forint 30 krajcár). A szegények könyveiről 1848-ban sem mondtak le, ezekért a betűfoglaló táblával együtt 9 forint 50 krajcárt adtak ki. 1849-ben és 1850-ben egyedül a Katolikus Néplap előfizetésére költöttek Vida Imre alapítványának kezelői 7 forint 30, utóbb 6 forint 40 krajcár értékben.

Az 1824. évi egyházlátogatás aggasztónak találta a katolikus oktatás helyzetét: 1174 iskolaköteles gyermek közül csupán 559 beiratkozott tanulót regisztráltak. A távolmaradás hátterében részben a szülők szegénysége húzódott meg, akik sem a megfelelő ruházatot, sem a szükséges iskolai könyveket nem tudták előteremteni. A helyzet minden bizonnyal változatlan volt az 1829-es canonica visitatio idején is, mivel Lajcsák Ferenc nagyvárad püspök 1829. október 28-án a szükségletek fedezésére - a jobb előmenetelben bízva - 30 falusi iskola használatára szánt ábécét, 24 német-latin ábécét, 13 kis-, 26 közép- és 20 öreg katekizmust, 11 magyar, 5 német olvasókönyvet, 30 magyar bibliát kérdésekkel, 15 arithmetikát, 10 iskolai rendtartást, 8 magyar ortographiát és 9 helyesírás reguláit ajándékozott a gyulai katolikus iskolának.

1836-ban Mogyoróssy János gondoskodásának köszönhetően Ziegler Antal építőmesterrel könyvtári helyiséget alakítottak ki az iskolaépület emeletének északi folyosóján. Mogyoróssy közel háromszáz kötetet vetett a könyvtár alapját, ezek nagy része azonban 1848/1849-ben elkallódott.

A református egyház már a reformáció hajnalán megalapozta gyulai jelenlétét. 1545-ben iskola működött itt, amelynek Szegedi Kis István volt az első rektora. A látványos virágzásnak indult intézmény azonban a török hódoltság idején elpusztult. Az újkori újjászerveződést követően az első név szerint ismert református tanítót, Imre Sámuelt viszonylag későn, 1769-ben említik. Imre 1773-ban a vallás alapjait a *Heidelbergi Kátéből*, az *Ó- és Újtestamentumból*, a *Dávid-zsoltárból* és a *Cellariusból* merítette. A XVIII. századi kezdetek azonban feltételezhetően jóval korábbra nyúlnak vissza. Mivel a templom és az iskola összeforrt egymással, ezért amíg külön rektort nem fogadtak fel, minden valószínűség szerint a lelkészek oktattak.

Akárcsak az egyház belső életének a szabályozása, hasonlóképpen az oktatás elvi alapjainak a kidolgozása, az iránymutatás is a Tiszántúli Református Egyházkerületől érkezett. A consistorium 1812-ben széles körben használhatónak vélte a debreceni kollégium alsóbb iskolái számára kidolgozott *Tanítás rendi és módja* című munkát, így utasította valamennyi egyházközséget, hogy a 10 krajcárért árult kis füzetet legalább két példányban szerezzék be. Az egy

évvel későbbi gyulai egyházlátogatás során arra derült fény, hogy húsz énekeskönyvvel kevesebb van, mint amennyire szükség lenne. 1833-ban az egyházkerület a kifejezetten iskolai használatra készített *Ó Átlás*ra hívta fel a figyelmet, amit a tehetősebb tanulók magánhasználatra is megvásárolhattak 26 krajcárért. Tíz példány megrendelése esetén a tizenegyedik ingyen járt. 1841-re az esperesi látogatás nyomán világossá vált, hogy nem odázható későbbre a szükséges iskolai könyvek megjelentetése. Addig is a nemzeti iskolákban alkalmazott *Kis magyar törvénykönyvhöz* utasította a tanítókat, de felhívta a figyelmet arra, hogy az ott leírtakat az úrbéri törvényekkel egészítsék ki. Megfelelő tankönyvek híján 1846-ban az *Újszövetséget* vették fel olvasókönyvnek mind a fiú, mind a leány nemzeti iskolákban. 1847-re a kézikönyvek hiánya egyre szembeötlőbb lett. A helyzeten úgy próbáltak változtatni, hogy a tanítókat felkérték az egyes könyvek véleményezésére. 1848-ban végül az *Első évi oktató* mellett állapotdta meg, ebből tanították az írást, olvasást, számolást, a drága zsolttárral szemben olvasókönyvül is ez szolgált.

A színvonalas oktatás záloga a jól felkészült, alaposan képzett tanítói gárda volt. Erre a felismerésre épült az évszázados hagyományokra visszanyúló peregrináció, a külszázgi akadémiák felkeresése, a szükséges könyvek megismerésével és beszerzésével. A prédikátori hivatás ezenfelül teológiai és egyéb tárgyú könyvek olvasását, a német és francia nyelv ismeretét is feltételezte. 1817-ben az *Útmutatás* első kötetét - amely nem volt kérdés-felelet formára tagolva - a tanítóknak szánták, amit azoknak olyan mélységben kellett elsajátítani, hogy belőle szabadon, a tanulók értelmi képességének megfelelően magyarázhasanak és feleltethessenek. A gyerekek csak legalább két évi iskolába járás után vehették kézbe az *Útmutatást*, amikor tartalmát hallomásból már jól ismerték. Az *Útmutatás* további két kötetébe - a *Keresztényi vallás fő ágazataiba* és a *Keresztény erkölcstudományba* - ugyanígy kellett bevezetni az érettebb diákokat. A tanítóktól megkövetelték, hogy könyv nélkül fűjják az oktatott anyagot, mert csak azt kérhették számon tanítványaiktól, amit maguk is betéve tudtak. Az 1812. évi canonica visitatio szerint Kuthy Lajos éppen ebbe a hibába esett, a prédikátor ugyanis olvasva adott elő. A tanítókhöz és a szülőkhöz szölt Niemeyer Ágoston *Nevelés és tanítástudomány* című munkája, amit Ángyán János veszprémi prédikátor fordításában Trattner adott ki Pesten 1822-ben. Ezt az első kötetet kissé megkésve, 1833-ban követte a második. 1828-ban kisszántói Pethe Ferenc felesége kínálta megvételre férje készleten lévő nyomtatványait. Az iskolákban használatos kétszáz darab *Újtestamentumot* 30 ezüst krajcárért vásárolhatták meg tőle, a háromszáz példány *A természeti históriája* 2 forint 24 krajcárba került. A helytartótanács hívta fel a figyelmet 1829-ben Schwarz Antal, váci siketnéma-intézeti igazgató *Lehr-methode zum Unterrichte der Taubstummen für Lehrer* című könyvére, amit minden egyházközség számára beszerezni parancsolt. 1845-ben ismét az egyházkerület volt a kezdeményező, a Bécsben élő tankönyvíró, Fekete János *Gyorsszámítójának* (1843) és *Képes számkönyvének* (1844) a népszerűsítésével. Előbbi 30, utóbbi 10 pengő krajcárba került. 13-13 pengő krajcárért lehetett hozzájutni ugyanebben az évben Matuska József két gazdasági tárgyú - *Oktatás a szederfa és selyembogár tenyésztéséről*, *A gyümölcsfa tenyésztése és nemesítése tanítók és tanulók számára* (1845) - népkönyvéhez. Hasonlóan a tanítók épülését szolgálta Szűcs István törvénytudományi kalauza, a *Kis törvény vagy Népszerű törvénytudomány gyermekek számára*, amely elsősorban a polgári iskolába járó fiúk oktatásánál jelenthetett előnyt. 1846-ban az egyházkerület az esperesek útján kötelezett minden tanítót Zákány József *Énekhangzatos könyve* (1846) megvásárlására.

Az egyházkerület nemcsak javasolt, indokolt esetben tiltott is. 1801-ben az *Új német Rudimenta*, vagy is a *Német nyelv első kezdetében* találtak kivetni valót, nevezetesen egy fél mondat volt a bírálat tárgya: „hogy az Úr Jézus által tartatott erkölesi vallás még igen kicsiny mértékben volna esméretes.”

Hiába létezett átgondolt - de elvi szinten megrekedt - oktatáspolitikai, ha a gyakorlatban az nem érvényesült. Ecsedy Gábor 1837. évi, négy pontból álló reformjavaslata már állandó tankönyvek beszerzését sürgette Gyulán is. 1842-re tovább súlyosbodott a helyzet, ekkorra a Tormássy János által kidolgozott jobb tanítási módot megcélzó javaslat volt az utolsó remény. A tervezet - amelyet az 1842. április 17-i presbiteri gyűlés hitelesített és hagyott jóvá - külön fejezetet szentelt a tanítási tárgyaknak. Az első osztály első félévében a betűk megismertetése, a fogalmazás és az olvasás oktatása fali táblák és a debreceni megjavított ábécé szerint történt. A számolást, az úri imádságot, az étkezések és a tanulás előtti, utáni imádságokat is ebből sajátították el. A vallást, a valóságok és a természet bemutatása hallás után az *Útmutatás* első darabjára épült. A természettant és az iskolai regulákat a második félévben sorra kerülő erkölcsi válogatott elbeszélésekhez hasonlóan Edvi Illés Pál szerint oktatták. A vallást a *Katekizmus*ból tanították éppúgy, mint a második osztály első félévében. Olvasókönyvből a *Zsoltárok könyve* szolgált, egészségtant Edvi Illéstől merítettek. A második osztály második félévében az *Énekes könyvből* és a *Latin zsoltárokból* olvastattak, a vallást az *Útmutatás* első kötete, a földrajzot a *Hármas kis tükör*, az illetmant és a számtant Edvi Illés nyomán dolgozták fel. A nagyobb fiúiskola első évfolyamában a vallásban az *Útmutatás* harmadik darabjához, illetve a *Katekizmus*hoz, földrajzban és történelemben a *Hármas kis tükör*hez és Edvi Illéshez folyamodtak. Tanultak továbbá az *Agendából* is. A második osztályban újdonságként az *Útmutatás* második fejezetét, a legújabb kor történetéhez Táncsics Mihály *Magyarok története, kérdések és feleletekben, az ifjúság számára* című könyvét vették be. A törvénytudomány rövid ismertetése - különös tekintettel a szerződéskötésre és az örökösödésre - a levélírás és a folyamodványok készítésének a megtanításában a tanító magára volt utalva, ezt a legújabb törvények szellemében saját magának kellett kidolgoznia. A Tormássy-féle javaslat sikert aratott a vezető református körökben, ezért - utasításukra - elkészítette a leányiskolára vonatkozó tervezetet is, amit 1842. május 5-én hagyott jóvá a presbitérium. A leányok oktatásában - a *Hármas kis tükröt* leszámítva - a fiúknál jól bevált tankönyv-kollekcióhoz utasította a tanítót. Itt is a debreceni javított ábécé, az *Útmutatás* megfelelő fejezetei, a *Zsoltárok könyve*, Edvi Illés munkája és a dunamelléki katekizmus tűnt fel a megfelelő évfolyamokban.

A javító szándék ellenére Kis Bálint esperes 1844-ben továbbra is úgy látta, hogy az iskolák nem vergődtek ki a régi „schlendriánságból.” Mindezek hátterében szerinte a megfelelő kézikönyvek hiánya húzódott meg, amelyek a kevésbé tehetséges tanítók munkáját segíthetnék. Korántsem elegendő a tudományok népszerű kidolgozása, a felgyülemelő ismeretekből évente ki kell válogatni azokat, amelyeket tanítani kell. Az így nyert tudást kis könyvecskékben összefoglalva, könnyen érthető stílusban, népnyelven, olcsón kell a tanítókhoz eljuttatni. Az addig használt kézikönyvekből, a *Zsoltárból*, a *Kátéból*, az *Útmutatásból* és a *Hármas kis tükörből* csak jobbak elkészültéig lehet tanítani. A Nagy, vagy *Heidelbergi Káté* azért esett bírálat alá, mert abból a jó felfogású gyerek is csak pusztán szavakat, homályos kifejezéseket ért meg, hittudományt a legkevésbé sem tanulhat belőle. Az *Útmutatás* pedig - amelyből hagyományosan a hit- és erkölcsstant oktatták - elsősorban a tanítókhoz szól, továbbá terjedelménél fogva se használható kézikönyvként. Az tagadhatatlan, hogy a *Kis tükör* sok hasznos, kifejezetten a népiskolákra tartozó ismeretet közöl, de számos ponton - kiváltképpen Magyarország politikai szerkezetében és történetében - aktualizálásra szorult. A Kis Bálint felvetése nyomán kidolgozott választmányi jelentés a számtan oktatásában a Kolozsvárott megjelent *Kisdedek számvetését* és a *Számító Socratest* (1843) ajánlotta a tanítók figyelmébe. A legsürgetőbb feladatnak a jó olvasókönyvek írása bizonyult, ezek erkölcsi tárgyú elbeszélésekből, nemes tettekre buzdító példabeszédekből, válogatott történetekből, változatos élethelyzetekből, hasznos intésekből, utasításokból épültek fel. A szülők számára is nagy könnyebbséget jelentett az új szisztéma, mivel kisebb anyagi áldozattal szerezhettek be néhány garason egyetlen

könyvet - a korábbi 5-6 drágább tankönyvhöz képest, amelyből gyermekeik alig tizednyi ismeretet hasznosítottak.

Az újítások érvényre juttatásában maga Kis Bálint járt az élen. 1844-re megírta az *Első évi oktatót*, amelyben összefoglalta, mit és hogyan kell tanítani egy év alatt a fiúknak és lányoknak írásból, olvasásból, számvetésből, istenfélelemből és jó erkölcsből. A szerző a lelkipásztoroknak, presbitériumoknak, tanítóknak és a szülőknek szánta könyvét. A gyermekek számára azért volt hasznos, mert segítségével az írásban, olvasásban gyakorolhatták magukat. A mű kemény fedélbe kötve, a két metszett írás- és rajzolás táblával 16, kötetlenül 12 pengő krajcárba került. A két táblát - 2 pengőért - önmagában is meg lehetett vásárolni. Az 1845. október 4-i tiszántúli egyházkerületi gyűlés úgy az *Oktatót*, mint Kis további két, megjelenés alatt lévő könyvét - a *Női tan vagy Az asszonyi nevezetesebb munkák és kötelességek tudományát* (1846) és a *Falusi földművelőket oktatót* (1846) - bizonyos észrevételek mellett népiskolában használhatónak nyilvánította. A könyvek Gyulán is kedvező fogadtatásra találtak, 1846-ban az *Oktatóból* 20 példányt hozattak. Ami meghaladta az iskolai szükségletet, azt katedrai kihirdetés után a szülőknek kínálták fel megvételre. A *Női tanból* és a *Falusi földművelőket oktatóból* megrendelt 25-25 darab könyvet a gondnok számadása alá helyezték, a híveknek beszerzési áron árusították azokat. 1842-1843-ban a gyulai egyházközség 12 forint 40 krajcárt adott ki iskolai könyvekre. A beszerzésre fordítható pénz 1845-től legnagyobb részben a Molnár Sára-féle iskolai alapítvány tőkéjéből került ki. A hagyományozó - a Tormássy család cselédje - célja az volt, hogy adományából időnként iskolai felszerelést vásárolhasson az egyházközség, és a szorgalmas tanulókat megjutalmazhassa. 1846-ban a diákok jutalomkönyveit szerezték be a kamatokból. A kiválasztáskor mérlegelték a lelkész által ajánlott, és nála letett szép nyomású *Újtestamentumokat*. 1848-ban nem futotta az iskolai alaphoz, hogy a gyermekek számára hasznos újságra fizessenek elő, mivel az 1120 váltó forint kamatait tintára, krétára, valamint a szegény tanulók papír- és könyvvásárlására adták ki. 1849-ben az iskolás árvák könyv- és ruhaszükségletét, illetve a szorgalmas, jó erkölcsű tanulók jutalomkönyvét fizették a Molnár-alap 1174 váltó forint 24 krajcárt kitevő tőkéjéből. Az 1847-ben felvett iskola-felügyelői jelentés szerint Gyulán református iskolai könyvtár létezett, amelyet alapítványi pénzből gyarapítottak.

1847-ben Kis felhívására Hajnal Ábel nyújtott be egy kéziratot az egyházkerület iskolai választmányához, a tanítók és a tanulók számára kézikönyvül szolgáló munka gyanánt. Bogdán Lajos egy agendával pályázott. Ebben a műfajban különösen nagy elmaradást kellett bepótolni. Kis olyan 3-4 ív terjedelmű agendát irányzott elő, amely Isten helyes ismeretére és tiszteletére nevel. Népszerű, folyamatos, megbotránkoztatástól mentes előadásmódot követelt. Toldalékként egy kis szótárban kívánta összegyűjteni az énekekben, imádságokban előforduló ismeretlen műszavakat.

Kis Bálint - a lelkipásztorok és a tanítók tudományos felzárkóztatása érdekében - több egyházmegye példájára olvasótársaság létrehozását vette tervbe Békés és Vásárhely központtal. A könyveket a papok 20, és a tanítók 6 krajcáros tagdíjából vásárolhatták volna meg. A választmány eredetileg beérte volna azzal, hogy az egyházközségek vegyék meg a tanítók számára legszükségesebb könyveket. Világossá vált azonban, hogy a tanítóktól magasabb szintű műveltséget kell megkövetelni, mint ami a „szellemi minimumból” meríthető. Kis elgondolásához kapcsolódóan Rátkai Balázs olvasótársulat létesítésére irányuló tervezetet nyújtott be az egyházmegyei gyűléshez. A választmány végül mérlegre tette a szóba jöhető javaslatokat, és két olvasótársulat alapítását hagyta jóvá. Gyula - Szentandrás, Békés, Berény, Doboz, Gyarmat, Gyoma, Körösladány, Öcsöd, Szeghalom, Tarcsa, Vári és Vésztő mellett - a második társulathoz tartozott. A tagok sorába minden lelkipásztor, oktató, igazgató-oktató 2, minden más tanító 1 váltóforint befizetése mellett nyerhetett felvételt. A magasabb összeg megtéríté-

sével világiak is beléphettek a társaságba. A rendelkezésre álló tőke fele-fele arányban a lelkészi, illetve iskolai-tanítói hivatalra tartozó könyvek beszerzésére fordítandó. Más irányú művek - még a lelkészeket érdekelhető idegen nyelvű egyházi beszédek sem - közpénztári kiadás tárgyát nem képezhették. Az előzetes számítások szerint az első társulat jövedelmét 76, a másodikét 87 váltó forintra kalkulálták. Kis Bálint az olvasótársulat tényleges megszervezéséig a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap járatását javasolta a lelkipásztoroknak és tanítóknak (Szentés, 1844. június 5.). Az előfizetési díj az 1844. július 1-jétől kezdődő második félévre postán 3 forint 40 pengő krajcárba került. Kis azokra is gondolt, akiknek túl nagy anyagi áldozattal járt volna az előfizetés, számukra azt javasolta, hogy ketten-hárman közösen járassanak egy példányt.

A más vonatkozásban már említett Rátkai Balázs (†1845) gyulai református tanító személye, működése részletesebb tárgyalást kíván. A szeghalmi egyházkerületi ülés végzése nyomán a presbitérium 1842. április 6-án választotta meg tanítónak Zilahy János helyébe. Állomáshelyét már e hónap 23-án el is foglalta. Az 1842-1844 közötti egyházlátogatások alkalmával tisztességes erkölcsű, jó tanárnak ismerték meg, nem volt ellene panasz, tanítványai is dicséretes előmenetelt tanúsítottak. 1843-ban némi hibát fedeztek fel magatartásában, amiért négy szemközt megintették. Ezt leszámítva teljes megalégedésre szolgált rektori működése, ezért 1843-ban a presbitérium úgy határozott, hogy további három évre megtartja. Rátkai gyulai kötődését erősítette, hogy itt alapított családot, 1842-ben Hegedűs József makói kántor lánya, Viktória lett a felesége. Mint tanítóra rá hárult a feladat, hogy az iskolai használatra szánt tankönyvek ügyét kézben tartsa. 1845 márciusában 100 kis katekizmust hozatott Pestről, amiért summás számadás kívánalma mellett 26 váltó forint 40 krajcárt utalt ki számára az egyházközségi pénztár. Áprilisban Rátkaira bízta azt a 25 kötet *Gazdasági kis tükröt* is, amelyeket Bodoky Károly vármegyei főmérnök saját költségén vásárolt februárban a pesti könyvárustól, Hartlebentől. Bodoky az egyháznak ajándékozta a 8 forint 20 krajcár értékű vételt, amit Rátkai Balázs darabonkénti 20 krajcáros áron árusított. Az esperesség útján érkezett 50 darab iskolai használatra szánt katekizmusból - 18 krajcárjával - 47-et sikerült eladnia, viszont az értük járó 12 forint 54 krajcárral nem számolt el. Rátkai a kezelésébe utalt, 1845. április-június között befolyt 38 forint harang- és orgona-pénzzel is adós maradt. Minden kétséget kizáróan az egyre tornyosuló adósság is közrejátszott abban, hogy a rektor 1845. június 29-én öngyilkos lett. Csődper indult ellene, a 100 forint erejéig érte kezességet vállalt Murvai András és Opritz Ferenc 27 forintot fogott le fizetéséből. Rátkai Balázs esete nagyobb elővigyázatosságra intette a gyulai egyházközséget. 1847-ben a mindenkor rektor kötelességévé tették, hogy a számadása alá utalt könyvek lajstromát - az évenkénti gondnoki számadás részeként - adja át a curatornak, illetve soron kívül, a gondnokváltáskor is így tegyen. A tanító vezette az iskolai könyvtár gyarapítását tükröző könyvjegyzéket is.

Rátkai vagyontárgyainak 1845. évi elárverezésekor ingó javai 145 tételben kerültek kalapács alá. Becsült értékük 160 forint 35 krajcárba rúgott. A lajstrom 125-139. sorszámú tétele 15 darab könyvet takar 21 kötetben, 2 forint 58 krajcár értékben. A négykötetes *Népszerű természettant* Körösi János káplán vásárolta meg, a *Selecta latini sermonis* Kovács Sándoré lett. A *Genovéva* Király Andráshoz, a *Gazdasági méhtartás* Czégényi Józsefhez, a *Himlő oltás* Néveri Pálhoz, három ócska kalendárium Szecsei Lászlóhoz, a *Hallgassuk meg a másik félt!* Bene Istvánhoz került. Erkel Fidél (egy vén zsoltár, *Epitome*) és Tóth István (*Számító Socrates, Török birodalom leírása*) két-két könyvre tett szert, Szűcs János (*Magyar nyelvtan*, a kétkötetes *Pálya munka*, *Magyar szókötés*) hármat vásárolt. A várakozást messze felülmúlva, a kikiáltási árhoz képest 9 forint 24 krajcár - a teljes bevétel 275 forint 54 krajcár volt - haszon folyt be a könyvekből. Feltételezhető, hogy ez a néhány kötet Rátkai személyes tulajdonához tartozott, ugyanis Tormácssy János iskolai felügyelő 1845. július 6-án a néhai rektor tanítási

tárgyú iratai mellett néhány további, „iskolához tartozó könyveket” mutatott be a presbitérium előtt.

A felekezeti eljárásokon kívül a vármegye is elkötelezte magát a nevelés- és oktatásügy mellett. 1803-ban a helytartótanács útján jutottak a *Siket-némák' Nevelés es Tanítás által áhétatos keresztényekké és az ország' hasznos tagjaivá való formálásának szükséges vóltáról* szóló íráshoz. A magyar és német nyelvű változatot egyaránt megkapták, mindkettő Vácott jelent meg 1803-ban máramarosi Gottlieb Antalnál. Az önkéntes vármegyei adakozások közül említést érdemel 1838-ból szentgyörgyi Horváth Antal táblabíró magyar tanító könyvecskék nyomtatására felajánlott 100 pengő forintja. A vármegyei közgyűlés 1840-ben 441 forintot utalványozott báró Wenckheim Béla táblabírónak magyar ábécés könyvekre. 1843-ban a magyar nyelv terjesztésére felállított bizottság a csabai központi iskola növendékeit részesítette jutalomban. Kalmár Mihály küldöttségi tag által 23 darab *Hármas kis tíkröt* hozattak Geibel Károly pesti könyvkereskedéséből 9 forint 58 krajcár értékben.

Előremutató hatása volt Bende Károly tótkomlósi lelkész *Magyar nyelvvezér* című munkájának, amellyel a szlovák anyanyelvű diákok magyartanulását kívánta elősegíteni. A kéziratot 1840. május 24-én adta át a szerző Békés vármegye első alispánjának, aki azt a magyar nyelv terjesztésére felállított megyei küldöttség elnökének, báró Wenckheim Bélának továbbította. Az írás kedvező fogadtatásra talált, ezért a deputatio úgy határozott, hogy a vármegyei házi pénztár költségére Pesten kinyomtatják. 4998 példány hagyta el a sajtót - a nyomtatási költség 500 pengő forintba került -, ezek köttetését Végh József könyvkötőre bízta. 4698 darabot - két krajcárjával számolva - minden cifrázat nélkül kemény táblába köttettek, a jutalmazásra szánt 300 könyvet 3 krajcárért aranyoztatták is, így a compactornak összesen 171 forint 36 krajcárt fizettek. 4698 könyvet Koricsánszky István vármegyei levéltárnok számadása alá adtak, aki 1843. október 6-án 2492 kötetet - közülük 29 hiányos volt - adott tovább utódának, Szakál Lajosnak. Koricsánszky összesen 2506 példányon adott túl: 1721 darabot hat krajcáros áron árusított ki, 400 *Magyar nyelvvezér* árával a tótkomlósi református egyház maradt adósa, 385 kötetet jutalom gyanánt ingyen osztott ki (1842-ben Csabán 75, 1843-ban Mezőberényben 40, Szarvason 140, Csabán 130 darabot). A jutalmazásra szánt könyvekre nagy szükség volt, mivel Tormássy János küldöttségi jegyző jelentése (Gyula, 1842. június 12.) szerint a mezőberényi német és tót nyelvű iskola csekélyebb eredményét nem kis részben az „alkalmas kézi könyv hiányának tulajdoníthatni.” Koricsánszky végül az eladott tételek árában 172 forint 6 krajcárt fizetett be a házi pénztárba. Szakál Lajos a számadásába utalt könyvecskék közül 1064-et tudott eladni 106 forint 24 krajcárért, 180-at jutalmazásra szánt, Szánthó Albert levéltárnok 1248-at vett át tőle. Már 1842-re úgy tűnt, hogy erejét felülmúló vállalkozásba fogott Békés vármegye a *Magyar nyelvvezér* megjelentetésével. A nyomtatásra fordított összeg annyira megterhelte a magyar nyelv terjesztésére szolgáló pénztárat, hogy 1842 nyarán Novák Antal alispán adakozásra szólította fel a megyebeli birtokosokat és táblabírákat. Még annyi pénz felett sem rendelkeztek, ami elegendő lett volna a magyar nyelv tanításában jelentős előmenetelt felmutató Csorba Mihály és Vozárik Pál békéscsabai, és Vilim János mezőberényi tanítók kiérdemelt megjutalmazására.

1842-ben jutott el Gyulára a Pestbudai Hangászegyesület által fenntartott nyilvános énekiskola 1840/1841. tanévre szóló első évkönyve magyar és német nyelven, Mátray Gábor szerkesztésében. 1847-ben a Kisdédóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület pesti választmánya révén ismerhette meg Békés vármegye közönsége Wargha István akadémiai levelező tag *Terv a' kisdédóvó-intézetek terjesztése iránt a' két magyar hazában* című könyvét.

„Az időszaki lapokra nézve”

Haan Lajos (1818-1891) visszaemlékezése azt sugallja, hogy a reformkorban és az azt megelőző időszakban gyakorlatilag ismeretlen volt Békés vármegyében az újság. Haan azt írja, hogy gyermekkorában édesapja volt az egyetlen, aki Csabán újságot - az Allgemeine Pesther Ofner Vereinigte Zeitung Rösler-féle heti budai kiadását, valamint ennek melléklapját, a Gemeinnützige Blattert - rendelt. Még az 1830-as években is csupán három magyar lap jutott el Csabára, igaz, levél sem jött több hetente 10-15-nél. Szentgyörgyi Horváth Zsigmond főispán is joggal nehezményezte (Szentandrás, 1805. december 5.), hogy postai leveleit és újságait nem kapja meg időben. Végül báró Wenckheim József pesti lovaspostája útján sikerült megszerveznie, hogy Pest-Pilis-Harangos csárda-Szarvas útvonalon két napon belül friss hírekhez juthasson.

A kiadók a folyóiratokat, hírlapokat - a könyvekhez hasonló módon - előfizetési felhívás útján népszerűsítették. Gyulára is rendszeresen eljutottak a gyűjtőívek. Mindjárt 1791-ben a magyar nyelv és irodalom szolgálatába szegődött Magyar Museum, 1818-ban a Tudományos Gyűjtemény. Utóbbi 1829-ben hat Békés vármegyei praenumeránst tudott felmutatni, közülük Kornély Ambrus és Stachó János volt gyulai. 1831-ben - hét további megyebeli előfizetővel - Mogyoróssy Jánossal már hárman voltak. 1834-ben Cseh Ferenc első alispán, Ecsedy Gábor református prédikátor, Stachó és Mogyoróssy járatta a Tudományos Gyűjteményt, az 1838. évre szintén Cseh, Ecsedy és Stachó fizetett elő Gyuláról. Mogyoróssy könyvtára ezen felül a „napi, heti és havi folyó iratok” valódi tárháza volt. Az Athenaeum 1841., a Jelenkor 1832-1833., 1837., 1843. évi évfolyama, a Társalkodó 1832-1844 közötti nyolc kötete, a Nemzeti Ujság (1831-1832), a Hasznos Multságok (1826., 1831.) és a Fillértár (1834-1835) is járt neki. Forgatta a Török János szerkesztette Magyar Gazdát (1842-1847), a Szép literaturai ajándékot (1831-1835), a Felső-Magyarországi Minerva 1799., 1828., 1831. évi évfolyamát egy kötetbe köttette. Mogyoróssy speciális érdeklődését tükrözte a Johann Fürst-féle, Passauban kiadott Allgemeine Garten Zeitung megléte 1824-ből, valamint az ugyanitt kiadott Frauendorfer Blätter négy folyama (1844-1847).

1824-ben Bayerle Adolf bécsi színjátszó propagálta a színdarabokról tudósító, általa szerkesztett Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunstot. 1828-ban Huszár Károly kereste meg a vármegye első alispánját (Székesfehérvár, 1828. február 16.), hogy vegye pártfogásába Grácziaák címmel évente három alkalommal kiadott közéleti, morális, szórakoztató folyóiratát. A vármegyei közgyűlés 1836. április 6-án arra utasította a szabirákat, hogy „a tudomány és a művészet terén sokat ígérő folyóiratot”, a Borsos Márton hites ügyvéd szerkesztésében 1836. július 1-jétől heti rendszerességgel megjelentetett Esmértető vagy is Öszművészet (Politechnia) polgári szorgalom, ‘s magasb izlésű művészetek tárát ajánlják megszerzésre járásaikban.

Kossuth Lajos kéziratos úton terjesztett Törvényhatósági Tudósításaiból 1836 végén négy példány jutott el Békés megyébe: Füzesgyarmaton Szombathelyi Antal, Békéscsabán Boczkó Dániel járatta, Gyulán Békés vármegye közönsége és Novák Antal fizetett elő a lapra. A Kossuth névvel összeforrt másik orgánus, a Pesti Hírlap kedvező fogadtatásra talált Békésben. Ezt jelzi, hogy a vármegye központi tisztségviselői közül többen cikkeztek a lapban. Tomcsányi József az egyik első számú rendes vidéki levelezőnek számított, Omaszta Zsigmond a Megyei napló rovatba írt, Jancsovics Pál írásait az Értekezőben közölték. Rajtuk kívül Virágos Sándor, Novák Antal, Szombathelyi Antal, báró Wenckheim Béla beszámolóit is feltűntek a Pesti Hírlap hasábjain.

Waltherr László, gróf Károlyi György főispán levéltárnoka 1842-ben nem egy konkrét folyóiratot ajánlott, hanem a Hasznos multságok és az Ismertető melléklapja, a Gazdasági literatura több, visszatérő cikkére hívta fel Novák alispán figyelmét. Vajda Péter kronológiai tárgyú okfejtését mellékelve Waltherr azt javasolta, hogy a maradandó értékű vármegyei iratokban a jegyző olyan hónapneveket használjon, amelyek feloldása az utókor számára is egyértelmű, és nem lehet tévedés forrása.

A szabadságharc idején belügyminiszteri rendeletre az 1848. június 8-án megindított Közlöny lett a hivatalos lap. Ez tette közzé a kormányrendeleteket és tudósításokat, a közérdekű hirdetményeket, országgyűlés idején a naplót pótolta, bel- és külföldi rovata is volt. Minden törvényhatóságnak gondoskodnia kellett a házi pénztár terhére történő beszerzéséről, majd bekötetéséről. Az előfizetési díj 1848 hátralévő hét hónapjára helyben 7, postán 8 pengő forint volt. Békés vármegye húsz községe számára - a megyének járón felül - alispánilag húsz példányt rendeltek, azzal a meghagyással, ha Magyar- és Németgyula egyesülése mégsem menne végbe, akkor Németgyula részére pótlólag további egy folyamat hozatnak. Kígyós, Bánfalva és Csejt a szomszédos községekkel közösen használhatta a Közlönyt. A megrendelés olyan körülmények között volt, hogy Gyarmat kérését is figyelembe vették, a város számára előnyösebb volt ugyanis, ha Csaba helyett a Karcag felől érkező postával jut hozzá a laphoz. A Közlöny szerves részét képezte a vármegyei közigazgatási gépezetnek. Terényi Lajos másodalispán Bodoky Károly mérnök figyelmét külön is felhívta (Gyula, 1849. június 22.) a Közlönyben közzétett, az ingyenes közmunkát tárgyazó rendeletre. Nem mulasztották el az előjárók azt sem, hogy a megyének járó első évfolyam első három számának a hiányát a belügyminiszterhez intézett felirat útján pótolassák. 1849-ben a kormány Debrecenbe való áthelyezésével a hivatalos lap ismét akadozva, kisebb-nagyobb késedelemmel jutott csak el Gyulára. Annak érdekében, hogy a Közlönyben megjelentetett valamennyi, a vármegyét érintő rendelkezés foganatosítható legyen, az Állandó Bizottmány utasította az alispánt, hogy közvetlenül a lap megérkezése után pontosan, részletekbe menően referáljon belőle, a bizottmány előtt tegyen előterjesztést, végül folyó sorszámmal ellátva adja át azt a jegyzőnek.

A szabad sajtóról rendelkező 1848:XVIII. törvénycikk értelmében rendszerezített, a sajtó útján elkövetett vétségek elbírálására hivatott esküdtbíróóság Gyulán is megalakult Tomcsányi József elnöke alatt Karassai Istvánnal és Stummer Imrével, jegyzőnek Szánthó Albertet tették meg. A bírák kötelességét részletes belügyminiszteri utasítás ismertette. Ez alapján a vármegye kielégítő biztosítékot látott a sajtókihágások tisztázására, erre való hivatkozással nem tette magáévá Zemplén megye felhívását, amely a Táncsics Mihály szerkesztette Munkások Ujsága - „mint veszélyes irányú, lázító lap” - elkobzására és elzárására irányult. A Pest vármegyei választmány által kiadott - érdekegyezségekre törekvő, vallási és nemzetiségi súrlódásokat elsimítani hivatott - Népbarát című lap pozitív fogadtatásra talált Gyulán, minden megyebeli község figyelmébe ajánlották. A Honvéd 1-10. száma a megyeszékhelyen is hozzáférhető volt, az „olvasó közönség” a jegyzőnél letett példányokból értesülhetett Bem erdélyi bevonulásáról, és a harcok alakulásáról.

A szabadságharc bukását követő megtorlások szigorúan kiterjedtek az első felelős magyar kormány működése alatt megjelent izgató cikkekre és kárhóztató rágalmakra, plakátokra. Gyulai Gaál Ede szegedi kerületi főbiztos rendelete nyomán Lakatos Károly főszolgabíróra várt az a feladat, hogy Békés megye területén minden számításba vehető nyomtatványt felkutasson. A „rendszerváltást” követően a közigazgatási hivatalokat érintő rendeleteket a Magyar Hírlap, a Pester Zeitung és a Novenski Noviny tette közzé. A hivatalos lap megyei előfizetőinek összegyűjtésével Stachó János megyefőnök Szénási József vármegyei kiadót bízta meg. Az évi 2 forintos áron ajánlott Wiener Bootét 1849 decemberében a szolgabírák útján népszerűsítették.

Külön említést érdemelnek azok a Békés vármegyei vonatkozású hirdetések, amelyek legkésőbb 1840-től folyamatosan megjelentek az országos lapokban. Az alispán a közgyűlés határozata alapján 1840-ben „köz lapokban” hirdette meg a megüresedett körösladányi sebészi állásra kiírt pályázatot. 6 forint 24 pengő krajcárért a Jelenkor és a Nemzeti Ujság - utóbbi 67., 72. és 75. száma - közölte a felhívást. 1845-ben a sebészi állomás csődjét tették közzé hirdetésben, aminek a tarifája ekkor 12 forint 48 pengő krajcár volt. 1846-ban a Baumgartner Ignác halálával megüresedett orosházi orvosi posztra a Pesti Hírlapban közzétett hirdetés nyomán vártak jelentkezőket. Két évvel később ugyancsak a Pesti Hírlapban és a Pester Zeitungban hirdették meg a Wodianer Sámuel által az ideiglenes pénztárba befizetett kötelezvények megsemmisítését 131 ezüst forint fejében.

A hivatali munka elengedhetetlen tartozéka volt az időszaki kiadványok jellegzetes típusa, a tiszti címtár. A helytartótanács 1789. november 4-i rendeletével meghagyta a bármely hivatalt érintő változás bejelentését minden év október 1-jéig, hogy a címtár január 1-jén naprakészen jelenhessen meg. A későbbiekben az augusztus vége-október vége közti időszakban kellett a tisztviselők névsorát felterjeszteni. Erre a kötelezettségre többször figyelmeztették a vármegyéket is, amelyek rendre felterjesztették az első- és másodalispánok nevét. Békés megye nemcsak adatokat szolgáltatott a tiszti címtár számára, hanem megjelenése után gondoskodott annak beszerzéséről is. 1804-ben két tiszti címtáras naptár beszerzése 2 forint 30 krajcárral terhelte meg a vármegyei pénztárt. Az adóvevői tisztség 1837. évi elszámolásából például kitűnik, hogy „Titulare Kalendariumot 2. példányban, Katonai Schematismust egyben meg szerzett” 7 forint 12 krajcár értékben. Ezeket az első alispán, illetve a főjegyző rendelkezésére bocsátották, azzal a megkötéssel, hogy a főjegyzői példányt szükség esetén az ügyészi tisztség is használhatja. Az elkövetkezőkre nézve határozatot hoztak a status schematismus megvásárlásáról is. 1842-ben két darab titolare kalendarium és egy status schematismus 9 forint 57 krajcárba került. 1848-ban a folyó évre szóló birodalmi és tiszti névtár késedelmes megjelenése miatt a pénztárnok csak a katonai névtárat szerezhette be, amelyet az alispáni hivatalnál helyeztek el. A helytartótanácsi kiadványok mellett magánvállalkozások is közölték a tisztviselők neveit. 1818-ban a Magyar Kurir kiadója, Pánczél Dániel kérte fel az alispánt a tisztikar névsorának megküldésére, aki a lista összeállításával Kornély Ambrus főadószedőt bízta meg.

A Tiszántúli Református Egyházkerület 1840. augusztus 7-i közgyűlési határozata a megújított egyházi névtár kiadására tett indítványt. A cél érdekében a lelkipásztorokat szólították fel a szükséges adatok összegyűjtésére, ami levéltári források alapján a parókiák történetére is kiterjedt. 1842-ben a helytartótanács útján hívták fel a felekezeti előjáróságok figyelmét Reesch Alajos fogalmazó gyakornok hatvan ív terjedelmű *Universalis Schematismus Ecclesiasticus*ára, amely előfizetés útján 2 forint 30 krajcárba került. A hatóságok mellett magánszemélyek is forgatták a tiszti címtárakat. Nagy Gergely Péter gyulai római katolikus elemi tanító a *Schematismus incliti regni Hungariae pro anno 1839.* című kiadványt szerezte be. Mogyoróssy János a tanügyi-, katonai- és tiszti névtárakon felül az egyházi schematismusokra is felfigyelt. Birtokába került az esztergomi érsekség, a csanádi, nagyvárad, győri, szatmári, egri latin szertartású egyházmegye névkönyve (1821-1847), továbbá szerzetesrendi és görög katolikus egyházi schematismusok is. A Mogyoróssy-féle könyvtári jegyzék szerint ez összesen 17 kötet 1794-1849 között megjelent kiadványt jelentett.

A legszélesebb társadalmi rétegek körében vitathatatlan népszerűségnek örvendett a kalendarium. 1842-1843-ban Csapó Dániel a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztálya gondozásában 1839-től kiadott *Mezei Naptár*ra hívta fel Novák Antal alispán figyelmét. Novák a szolgabírákat utasította, hogy a kalendariumot járásuk területén népszerűsítsék. Mogyoróssy János utókorra hagyományozott könyvei között is szép számmal maradt fenn kalendarium. Birtokában volt a *Nemzeti vagy Hazai vándor* első két évfolyama (1831-1832),

az 1835-1847 közötti időszakból a *Közhasznú és mulattató nemzeti vagy Hazai kalendárium* hét kötete. A *Mezei Naptárt* 1842-1848 között vásárolta meg, a *Nemzeti vagy Hazai Vándor* 1831. évre szóló példányát Pesten szerezte be 2 forint 5 váltó krajcárért. Mogyoróssy feljegyzései is bizonyítják, hogy a kalendárium a mindennapi élet elengedhetetlen tartozékának számított, bármikor kéznél volt, szükség esetén fel lehetett ütni egy országos vásár időpontja, vagy a postajárat útvonala után kutatva. Az üresen hagyott oldalakra a tulajdonos számára fontos, „örök emlékezetül” szánt bejegyzés kerülhetett. A kiadó által felkínált lehetőséggel Mogyoróssy is minden alkalommal élt. A szűkebb rokonság életének sorsfordító eseményeit - saját házasságkötését, gyermekei születését, halálozási dátumokat - rendszeresen feltüntette, kitért fia és lányai egészségi állapotára, tüzetesen ismertette egy-egy gyermekbetegség lefolyását. Gazdaságának alakulása is jól nyomon követhető. Mogyoróssy gondos gazdaként bejegyezte a lovak hágatását, a tehenek ellését, a sertés-szaporulatot, a vetések rendjét, a gyümölcsfák ültetését, számon tartotta a juhász, a kertész, a vincellér bérét. A helyi közélet aktuális eseményei hasonlóan bekíváncoztak a naptárba. Mogyoróssy például fontosnak tartotta megörökíteni Szentesi János parázna és Huszár Erzsébet férjgyilkos 1832. július 30-i gyulai kivégzését, 1842-ből pedig gróf Károlyi György május 17-i főispáni beiktatását. A *Közhasznú és mulattató nemzeti vagy Hazai kalendárium* 1836. évi kötetében - amely „M[agyar] Gyula Város Cancellariája számára” szolgált - gróf Wenckheim Ferenc születés- és névnapját idézték emlékezetbe.

A kalendárium azonban nem minden esetben számított favorizált műfajnak, az olcsó, hajszott népszerűség kiváló céltáblája lehetett a gúnynak is. A helyi közéletből példa erre a csabai Kállay Ignác, „az olvasottság egyik felkent Ieles Hive”, és neki „a maradás országából”, Gyuláról válaszoló Paulovits Gábor 1844-1847 közötti - minden kétséget kizáróan fiktív - ironikus felhangú levélváltása. Kállay olvasmányairól, könyvtáráról szólva azt írja: „Hogy még az Asztronomiában is nemi avatotságra szertt tehessen olvastam és ismételve is figyelmetesen olvastam a Lötsei kalendariumot mint Bibliothecám legdrágább Kintsét - melyből az üdö jövődöbeli miként járásának folyamát sok virrasztásaim ‘s mély Combinatioim után tulajdonommá tévén ‘s egyszersmind megtanulám azt hogy azon Csillagász ki nyáron havat télen pedig Légesöt mond bizanyit ért az Asztronomiához mint a tyuk az a, b, c, hez - vagy én a Trigonometriához.” Gvadányi főhőse ugyanilyen szellemben fogalmazta meg végső rendelkezését:

„Hagyom a’ falusi Nótáriusoknak,
Mivel kell lenniék Philosophusoknak,
Régtül fogva gyűjtött Bibliothecámat [...]
Kalendáriomok ezen szép könyv tárom,
Szépen öszve kötve vagyon ötven három.”

Kis Bálint, a Békés-Bánati Református Egyházmegye esperese 1836-ban mindezek ellenére arra a megállapításra jutott, hogy „az iskolából kikerültek számokra kellene apró kedves és hasznos könyvecskéket készíteni. Lehetne ezt kezdeni a kalendáriumokon, minthogy ezek legközönségesebbek a nép között, és minden esztendőben mást mást szoktak venni. Úgy kellene ezeket készíteni, hogy a leghasznosabb tudományoknak magvai ezek által a nép közt széjjel hintetnének.” Kis felfogásában tehát a naptár alkalmasnak mutatkozott a népi műveltség magasabb szintre emeléséhez is.

**„Mindenekbe tehát ez az én tettzésem,
És meg-határozott végső rendelésem...”**

A végrendeletek és hagyatéki leltárak tükrében mérhető csak le igazán a mindennapi gyakorlat, itt érhetők tetten az ajánlott, esetleg a tiltott könyvek, ezek a források árulkodnak leginkább a letűnt korok olvasójának ízléséről, műveltségi szintjéről, könyvtárának nagyságáról és összetételéről. A végrendelettel szemben a hagyatéki leltár és az osztálylevél - az ingóságok teljességre törekvő felsorolásával - sokkal pontosabb, árnyaltabb képet ad a vagyonról. Győrben ezer darab feldolgozott XVII. századi testamentum közül csupán kilenc tett említést könyvről, azonban feltételezhető, hogy ennél jóval nagyobb arányú volt a könyvbirtoklás. A feltüntetett művekről is csak általánosságban szóltak, a cím a legritkább esetben szerepelt, legfeljebb a témát írták körül. Az ország keleti felén még két évszázaddal később is sokkal elkésőbb volt a helyzet. Harminchárom darab, 1811-1849 között keletkezett nyírbátori végrendeletből egyben sem bukkant elő könyv, az írni-olvasni tudást is legfeljebb két számadáskönyv - úgynevezett hübner könyv - említése feltételezte 1824-ből, illetve 1836-ból. A keleti országrészből egyedül a módosabb városi polgárság ingóságai közelítettek a nyugati átlaghoz, bár a tehetős debreceni cívisek XVIII. század végi, XIX. század eleji könyvtárai még csak néhány darabból álltak. A helyi átlagot messze felülmúló gyűjteménnyel - 1700 művel - Sinai Miklós kollégiumi professzor bírt, ehhez viszonyítva azonban még a 278 kötetes állomány is tetemesnek számított, annál inkább, mert 30-40 kötet birtokában már magánkönyvtárról beszéltek.

A XVIII-XIX. századi gyulai inventariumok is belesimulnak a kelet-magyarországi átlagba, tulajdonképpen az egész korszakon át jellemezhető Metz György és felesége, Anna Maria Kercher 1798. november 17-én Németgyulán felvett vagyonleltárával. A házaspár összeírt ingóságainak gerincét a lakberendezési tárgyak, ruhanemük, mezőgazdasági eszközök és termények alkották, ami mesteremberek esetén a szükséges szerszámokkal egészülhetett ki. Legfeljebb egy-egy elszórt kivétel színesíti a képet. 1805. október 12-én 53 tételben írták össze néhai Czirják Ádám - egykori dobozi jegyző, utóbb magyargyulai lakos - vagyontárgyait, amelyek között három könyv is szerepelt: Párizs Pápai *Dictionariuma* „középszerű qvalitás-ban”, a kétkötetes *Geographia universalis*, valamint egy énekeskönyv. Skorepa János tímár német nyelven olvasta a bibliát, egy-egy földrajzi és gazdasági tárgyú könyvet, továbbá egy „Levél fel tételének formáját magyarázó, s mutató” művet. Javainak 1806. december 10-i jegyzéke 8 forint értékben hét különféle történelmi munkát is felsorolt. Gara Ferenc magyargyulai házánál a városi bíró és esküdtje 1818. január 12-én - 193 más háztartási eszköz mellett - egy fenyőfából készült kis könyvtartó almáriumot is talált, az egyedüli olvasnivaló, a biblia árát 8 forintra taksálták. Mogyoróssy Mátyás (1769-1815) szíjgyártó mester után 1819-ben egy 1 forintos új imádságos könyvet vettek lajstromba. Tarkó Mihály és felesége javainak elárverezésekor, 1830. augusztus 31-én Biri János egy rossz, ócska zsoltárhoz 4 krajcárért jutott hozzá, a 18 krajcárért értékelte „Keresztény Tanítás nevű könyv” 1 forint 36 krajcár megfizetésével Tarkó György lett. 1832-ben Góg István 82 ingósága közé nem jegyezték ugyan fel könyvet, de egy fali könyvestéka mindenesetre volt a házában.

Csunkó József 1799-ben Temesvárról került Gyulára, ahol selyemtenyészési inspectorként a vármegye szolgálatába állt. 1803-ban átvevőnek és építő inspectornak is kiküldték. Harmincöt évi szolgálat után, 1834. április 22-én meggyengült egészségére hivatkozva megvált állásaitól, és a királyi kamarától haszonbérbe vett medgyesi pusztán gazdálkodott. 91 tételből álló vagyonát 1840. december 11-én vették számba - miután csődper indult ellene -, közülük „1

ferslag ócska könyvekkell” szokatlan helyről, a kamrából került elő. Az értékesítésre alkalmatlannak tartott könyvkupac 36 krajcárért végül mégis gazdára talált. Csunkó ezen felül is rendelkezett még olvasnivalóval, hiszen a licitációra bocsátott tárgyak 1841. január 25-i jegyzéke szerint könyvekből további 8 forint 7 krajcár folyt be.

Kontúr György gyulai rézműves - Kajlinger János mostohafia, aki vándoréveit Bécsben töltötte - vagyonát 1842-ben, az ellene indított csődeljárás során írták össze. Összesen 235 vagyontárgya volt, ebből 11 darab könyvet 1 váltó forintba becsültek, amelyeket Horváth Mihályné kikiáltási áron szerzett meg. Rátkai Balázs református tanító ingóságainak elárverezésekor, 1845-ben 15 nyomtatvány talált gazdára. A Bika kocsmárosa, Schwarz Károly egy 1 forint értékű nagy imádságos könyvet hagyott hátra, amit 1846. január 20-án 4 forint 3 krajcáron Suhánszki Pálné vásárolt meg. A javak eredeti összeírásában (Magyargyula, 1846. január 5.) két kisebb imádságos könyvet tüntettek fel 30 krajcár összértékben.

„Megyénkbe sem Censorok, sem Könyv Nyomtató Műhelyek nem találatnak...”

1849 előtt Gyulán nem működött nyomda, bár Boczkó Dániel (1751-1809) szarvasi evangélikus superintendens már a XIX. század elején foglalkozott egy itteni tipográfia alapításának gondolatával. Halála miatt azonban ez nem valósulhatott meg. Évtizedek múlva, 1845. október 10-én Réthy Pál és Lipót folyamodott egy szarvasi könyvnyomtató intézet felállításának engedélyezéséért, amit az 1846. december 14-i helytartótanácsi leirat egyedül Réthy Lipót számára tett lehetővé. A szabadalomlevél meghirdetésére 1847. október 7-én került sor. A nyomdaüzem székhelye az 1856. június végétől számított két évig Gyula volt, majd 1858 szeptemberében Aradra költözött át. A Réthy nyomda átmeneti, két éves működése után 1860. december 8-án kezdte csak meg a munkát az első állandó gyulai, Dobay János-féle könyvsajtó.

Annak ellenére, hogy nemcsak Gyulán, hanem egész Békés vármegyében nem működött nyomda, a vonatkozó rendeletek a helytartótanács útján rendre eljutottak ide is. 1793-ban minden magán könyvnyomtatónak be kellett bizonyítania, hogy mióta, milyen privilegium alapján gyakorolja mesterségét. Az engedély nélküli műhelyek eltörlését Abaúj és Gömör vármegye közönsége egyaránt sérelmesnek érezte, ezért átiratban kereste meg a társ-törvényhatóságokat, köztük Békést is. A javaslattevők azonban Gyuláról nem kaptak pozitív visszajelzést, mivel a rendek tudomásul vették a helytartótanácsi rendelkezést - nyomdák és cenzorok hiányában mást nem is igazán tehettek volna. 1793-ban egy további leirat büntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha valaki egy engedélyezett könyvet más nyomdában ad ki. A helytartótanács ezen a téren kiváltképp az Egyetemi Nyomda érdekei felett őrködött, e célból a nyomtatványok katalógusát rendszeresen megküldte. 1794-ben a veszedelmes és közcsendes-séget felbolydító kiadványok nyomtatása, árusítása ellen léptek fel, nyomtatékosan felhívták a figyelmet, hogy könyv csak a revizorok vagy cenzorok jóváhagyása után kerülhet ki a sajtó alól. A vármegyei felirat szerint „könyv áruló boltok” sem voltak a területén, legfeljebb néhány település könyvkötői foglalkoztak értékesítéssel. A helytartótanács 1798-ban megtiltotta, hogy nyilvános könyvolvasó helyek működjenek, a kávéházakban pedig újságokon kívül mást nem olvashattak a vendégek. 1800-ban helybenhagyták azt a korábbi rendeletet, amely minden vármegye számára előírta, hogy a megyebeli könyvnyomtatók nyomtatványaiból 3-3 példányt terjesszen fel Budára.

A helytartótanács 1821. október 2-i rendelete értelmében a „Lythographica és papirographica” mesterségek gyakorlására ugyanazok a szabályok lettek irányadók, mint amelyek a nyomda-szokra vonatkoztak. 1847-ben a 70 forintért beszerezhető kis kézi kősajtók miatt intettek óvatosságra, amelyeket egy ember is könnyen kezelhetett. A veszély ismeretében a központi dicasterium felszólította gróf Károlyi György Békés vármegyei főispánt, hogy lehetőleg akadályozza meg az ilyen kősajtó külföldről való behozatalát, illetve használatba vételét. Maga Békés vármegye már 1840-1841-ben csináltatott egy követ, amely a hiteles kiadványok nyomtatására szolgált. A 27 forint 6 krajcárba került szerkezet árát a jegyzői tisztség előlegezte meg, számára csak 1846. március 31-én térítették meg 20 forint 30 krajcárt a házi pénztárból, a fennmaradó 7 forint 6 ezüst krajcárral még 1847-ben is adós volt a megye. A vármegyei hivatali apparátus zavartalan működtetéséhez szükséges valamennyi nyomtatványt azonban így sem tudták önerőből előállítani, ezért külső megrendelésekre kényszerültek. 1837-ben Geyer Ferenc gyulai kereskedő 8 váltó forint fuvardíj fejében hozott magával két láda, vármegyét illető nyomtatványt Pestről, 1839-ben öt láda szállításáért 3 forint 42 krajcárt kért. Frantz Ignác gyulai fűszeresnek 1841-ben 3 forint 19 ezüst krajcárt fizettek egy Temesvárra érkezett

helytartótanácsi küldeményért, amit Frantz Temesvárról Gyulára szállított. 1841-ben a községi adónyilvántartó jegyzőkönyvek nyomtatási költségével terhelték meg a házi pénztárat, az azonnali büntető bíróság működését ismertető 100 darab hirdetmény 13 váltó forintért készült el. Alispáni utasításra Pesten litográfiai eljárással sokszorosították a vármegye magyar nyelv terjesztésére alakult választmányának adakozásra szólító felhívását. A jegyzői hivatal 1841-ben 27 forint 36 krajcárt költött a hiteles kiadmányok első lapjául szolgáló kőnyomatos ívekre.

Az ügyviteli nyomtatványokat - a rendelkezésre álló források alapján - nem lehet egy-egy konkrét nyomdászhoz kötni, ezek a régió környékbeli nyomdák kivül a pesti tipográfiaknak is adtak munkát. 1801-ben a pozsonyi Landerer Mihály ajánlkozott a Békés vármegye által igényelt könyvek, nyomtatott tabellák folyamatos megjelentetésére, de a rendek nem éltek a felkínált lehetőséggel, válaszuk szerint „nem köti magát ezen megye sem egyik, sem másik Könyv ároshoz, hanem ha mikor valami olyas adja magátt elő, azt annál szerezteti meg, a’ melyik leginkább keze ügyében esik.” 1801 tavaszán a nemesi insurrectio feloszlata nyomán szükségessé vált elbocsátó leveleket Debrecenben nyomtatták ki. Ugyanebben az évben Szigethy Mihály debreceni nyomdász vállalta 6000 árkus előfogati és utazó passzus kinyomtatását, amiért 150 forintot kapott. Grün Orbán 1801-ben állította fel szegedi műhelyét, ahol 1807-ben Vörös Mihály gyulai vonatkozású históriáját - *A’ bajnokok Vég Gyula várában* címűt - jelentette meg. Az örökös, Grün János korántsem lehetett elégedett a Gyuláról érkező megbízásokkal, mivel 1836. október 6-i folyamodványában amiatt panaszkodott, hogy „Békés megyéből nem kap rendelést.” A Grün officina elfoglaltsága miatt 1849-ben a szokásos Békés vármegyei heti vásári jelentések és útlevelek kinyomtatását nem tudta vállalni, ezért Szeged helyett Szarvas gondoskodott a fél-fél rizsma nyomtatványról. Gyulai Gaál Ede szegedi kerületi főbiztos meghagyására 1849 decemberétől a Landerer és Heckenast cég kongrev nyomású, nehezebben hamisítható útleveleit kellett kötelezően kiállítani az igénylők számára.

1848-1849-re megsokasodtak - csaknem kizárólagossá váltak - a Réthy nyomdának adott megrendelések. 1848-ban Szarvason nyomtatták ki 150 példányban, 4 forint 48 krajcáros áron a rögtönítelő bíráskodást a lázítókra is kiterjesztő rendeletet. Ugyanebben az évben 4 forint 30 krajcárt számított fel Réthy különböző hirdetményekért. Egy alkalommal Tódi Ferenc gyulai lakos vállalkozott a kinyomtatott ívek Szarvasról Gyulára szállítására, amiért 1 forint 36 krajcárt kapott. Réthy Lipót adta ki ezer példányban báró Wenckheim Béla főispán 1848. május 3-án elhangzott székfoglaló beszédét, amelynek költsége 7 forintot tett ki. Lényegesen nagyobb summát, 41 forintot vehetett fel 1849-ben a *Függetlenségi Nyilatkozat* közreadásáért. 1849-ben Réthy bocsátotta ki a pénzügyminiszteri rendelettel megállapított adótörvényt, és az adókivetés- és beszedés részleteit illető rendelet 100-100 példányát. A szarvasi nyomdatulajdonos folyamatosan bemutatta az Állandó Bizottmány előtt a sajtója alól kikerült művek egy-egy példányát. 1849. január 2-án a Réthy által benyújtott négy legújabb kiadványt - valamennyi aktualizált, népies história volt - szokott módon a levéltárba helyezték megőrzésre.

Békés vármegye közönsége önálló kis füzetek közreadására is áldozott. Az utókor által ismert kiadványok sorát az 1800-ban kiadott *Békés vármegyének tűz ellen való rendelkezései* nyitotta meg. A vármegyei közgyűlés 1800. március 17-i ülésén határozta el a tűzi katekizmus háromszáz példányban való kinyomtatását, amit a megyei tisztviselők, községi előjárók, a lelkipásztorok és az olvasni tudó köznép okulására szántak. A nyomtatással megbízott Szigethy Mihály debreceni tipográfus számára 1800. június 6-án utalták ki a 18 forintnyi munkadíjat. A helytartótanácsi jóváhagyás alapján a nyomtatvány 1-1 példányát eljuttatták a vármegyei helységek tizedeibe, továbbá valamennyi felekezeti előjárósághoz. A járási szolgabíráknak szigorúan meghagyták, hogy a füzetben foglaltaknak szerezzenek érvényt, és a tűz elleni rendelést fél évente nyilvános helyen olvassassák fel a nép előtt.

*A Tekintetes nemes Békés Vármegyének az 1832dik esztendei kisasszony hava 8dik napján Gyulán tartatott közgyűlése' [...] alkalmával elhangzott jelentést a magyar nyelv terjesztésével megbízott választmány nevében Novák Antal főjegyző terjesztette a grémium elé. A javaslatok kinyomtatási költségeinek fedezésére a közgyűlési tagok körében aláírási ívet indítottak útnak, amelyre ötvenöt természetes személy írta fel a nevét, a jegyző a hitelesítési taxából befolyt díjat ajánlotta fel, de Magyar- és Németgyula város is az ügy mellé állt. A 10 krajcár és 6 forint között váltakozó felajánlásokból összesen 164 forint 20 krajcár gyűlt össze. A kivitelezéssel megbízott Tichy János nagyváradai nyomdász munkadíja 50 forint volt, a nyomtatáshoz 20 forint áron két rizsma papírt kellett beszerezni. A megrendeléshez kapcsolódó járulékos költségek 16 forint 22 krajcárt emésztettek fel, Barna Péter könyvkötőnek 900 példány bekötéséért 7 forint 30 krajcárt utaltak ki. A magyar nyelv terjesztésére alakult vármegyei deputatio 1842-ben vállalkozott újabb munka megjelentetésére. Bende Károly *Magyar nyelv-vezérének* kiadásával a vármegyei idegen ajkúak körében folyó magyartanítást kívánták elősegíteni.*

Ugyancsak 1842-ben, az installationalis pénztár terhére - 355 forint 46 krajcáros áron - nyomtatták ki 2000 példányban a *Békés megye' örömmünnepe* című könyvecskét, amelyben gróf Károlyi György 1842. május 17-i beiktatásának előkészítését, a ceremónia lebonyolítását adták közre. A nyomtatással járó terheket Károlyi fiskálisa, Bártfay László vállalta magára. A natúr- és velinpapír-szükségletet Kozma Bazil és Társa biztosította, a tipográfiai munkát az Egyetemi Nyomda teljesítette. A 23 rizsma igen finom velin nyomtatópapír és az 1 rizsma 6 konc dupla velin ára 127 forint 42 krajcár volt, 1 rizsma, 2 és fél konc natúr papírra pótlólag volt szükség (14 forint 24 krajcár). A nyomtatás idegen papíron - öt és fél ívért, ívenként 20 forint 43 krajcárral számolva - 113 forint 57 krajcárba került, ehhez járult még L ív boríték, szintén idegen papíron 5 forint 43 krajcárért. Így tehát az 1842. június 11-én lefizetett 40 forint előlegén felül július 14-én még további 79 forint 40 krajcár folyt be az Egyetemi Nyomda pénztárába. A szedőnek és a szolgáknak - akik legalább harmincszor tették meg a „javítvány-ívekkel” a Buda és Pest közötti utat - nyugtátvány nélkül 4 forintot fizetett Bártfay. A kézirat lemásolójának és korrektornak a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap segédszerkesztőjét, Kecskeméthy Csapó Dánielt kérték fel. Munkáját 20 forinttal díjazták. Lang József budai könyvkötő 1842. július 17-re 70 pengő forintért kötötte be a kinyomtatott íveket, amelyek tíz nap múlva már Gyulára érkeztek. Novák Antal első alispán a megyebeli szolgabíráknak 100-100 példányt küldött, megbízva őket azok kiosztásával. Minden földbirtokos, táblabíró, tiszttviselő, nemes és honorácior kapott belőle. A könyvből Arad, Bihar, Csanád, Csongrád vármegyének 50-50, Szabolcsnak és a Jász-Kun kerületnek 26-26 darabot juttattak. A főispánnak és Teleki József, beiktatásra kiküldött királyi biztosnak névre szóló, aranyozott díszkiadás járt. Gr. Károlyi György nemcsak nyomtatott formában kívánta emlékezetbe idézni az örömmünnepet. Megbízásából Waltherr László, a Károlyi nemzetség levéltárnoka arra kérte az első alispánt, hogy küldje meg a főispáni beiktatás ünnepi szertartásainak körülményes, hiteles leírását.

A megyei rendek mellett a gyulai római katolikus plébánia is napi kapcsolatot épített ki a különböző könyvnyomtatókkal. Az 1818/1819. évi számadás szerint a budai Egyetemi Nyomda 26 forint értékű munkát teljesített a számukra. Az ügyvitelhez szükséges nyomtatványokat főként a nagyváradai Tichy tipográfiától rendelték meg, amellyel már 1824/1825-ben kapcsolatban álltak. Éveken át Váradról hozatták az összeírási íveket, 1847. április 21-én 3 rizsma anyakönyvért 80 forintot fizettek. A plébánia a Frantz Ignác kereskedőnek adott megrendelésekkel is hozzájuthatott az igényelt papíroshoz.

„Kenyér keresési módomnak az könyvkötöséget választottam...”

Gyula helytörténésze, Scherer Ferenc 1779-ből említi az első helybeli könyvkötőt, név szerint Balogh Istvánt. Balogh György compactor működését már levéltári források is alátámasztják. 1783-ban Békés vármegye számára dolgozott, húsz conscriptionalis libellust - 18 krajcárjával számolva - és négy perceptoralis számadást - darabját 12 krajcárért - kötött be 6 forint 48 krajcár fejében. 1792-ben - Jelenyi Ferenc Temes megyei adósságpere kapcsán - még mint könyvkötőt említették. Balogh György özvegye 1793-ban - már mint Kállay Sándor puska-műves felesége - a birtokában maradt compactori műszerek hasznosítására Debrecenből hívott a mesterséghez értő legényt, akihez testvérét is feleségül kívánta adni. Az özvegy szándéka és az új compactor gyulai megtelepedése ellen Bakai János könyvkötő protestált, „annyival is inkább mivel most csak maga vagyon Gyulán, még sinsz elegendő munkája.”

Az 1800-ban kiadott *Békés vármegyének tűz ellen való rendelkezései* a bognárok, asztalosok, esztergályosok, szűcsök, kalaposok, fazekasok, kőművesek, kalmárok, borbélyok mellett a könyvkötőkről is szólt, ezen mesterek feladatává tette, hogy tűzvész esetén favedrekről és dézsákról gondoskodjanak.

Bakai János (†1813) könyvkötő 1801-ben 11 forint 48 krajcárért dolgozott a vármegye szükségleteire: a protocollumokat, praeceptoralis ratiókat és a conscriptionalis libellusokat kötötte be. 1802-ben további 56 forint 50 krajcárt, 1803-ban 24 forint 6 krajcárt, 1804-ben 16 forint 27 krajcárt vett fel a vármegyei pénztárból. A gyulai plébános 1811. augusztus 30-án 46 forint 45 krajcárt fizetett ki Bakai számára 200 képért és a katolikus iskola diákjai használatára szánt húsz imádságos könyvecskéért.

Barna Péter (1783-1841) keze munkáját Gyula-szerte több könyv dicsérte. Az átányi születésű mester 1813-tól kötődött Gyulához, ekkor kötött házasságot a helybeli compactor, Bakai János és Lehoczky Erzsébet örökbe fogadott lányával, nemes Kiss Zsuzsannával (†1841). Református vallása ellenére - 1829. május 9-ig a gyulai presbiterium világi tagjaként is tevékenykedett - a katolikus egyháztól is komoly megrendelésre tarthatott számot. 1823-ban a Vida-alapítvány terhére különböző iskolás könyvekért 37 forintot kapott, továbbá egy jegyzőkönyvet 58 forintért kötött be. A következő évben három protocollum bekötéséért 14 forintot kért. A számadások tanúsága szerint 1829/1830-ban két protocollumot és chartát köttetett Barna Péterrel a plébánia, 1839/1840-ben két missalét és egy ritualét 7 forint 30 krajcárért, 1840/1841-ben két protocollumot és egy missalét 20 forintért. Barna 1819-1839 között Békés vármegye számára is dolgozott. 1819-ben 26 forintot, 1837-ben 56 forint 14 krajcárt, 1838-ban 25 forint 1 krajcárt, 1839-ben - előre kialkudott ár szerint - 21 forint 59 krajcárt, majd 17 forint 43 krajcárt utaltak ki számára a házi pénztárból. 1832-ben a magyar nyelv terjesztésére alakult vármegyei bizottmány kilencszáz darab kinyomtatott hivatalos jelentésének kötésére kapott megbízást. A munkát egy váltó krajcárjával számolva, 7 forint 30 krajcárért teljesítette. Barna Péter a könyvkötőmesterséghez kapcsolatosan újonnan kiadott könyvekre is gyűjtött előfizetőket Gyulán. 1831-ben a Szeldmayer Imre és Gedeon György szerkesztette, kassai kiadású *Magyar Al-Koránt* lehetett megvásárolni nála. 1839-ben Barnát komoly aggodalommal töltötte el annak a lehetősége, hogy nemes Sipos József (*1809) mezőberényi könyvkötő személyében konkurens akadhat. Sipos ugyanis 1838-ban - az első alispán kedvező válaszában bízva - a gyulai megtelepedést vette tervbe. Elhatározása mögött a mezőberényi gimnázium Szarvasra való áthelyezése húzódott meg, hiszen ezzel egyik legfontosabb megrendelői körét veszítette el. Barna szerint - aki huszonhat éve dolgozott a vármegye legnagyobb megalégedésére - a gyulai helyzet sem volt sokkal kecsegtetőbb, ő is a

megye és az uradalom könyvkötői megrendeléseiből „szerezhethvén csak meg nehezen illy kis városban, privát munkák hiánya miatt - az élelemre kívántató legszükségesebbeket.” Önös érdekei ezt mondatták vele: „munka nem léte miatt Gyulán ketten el nem élhetünk.” Barna Péter aggodalma feleslegesnek bizonyult, ugyanis Novák Antal alispán addig nem biztatta Sipos Józsefet vármegyei könyvkötői munkákkal, amíg a gyulai uradalom áttelepülését jóvá nem hagyja, valamint mesterségbeli tudásának jelét nem adja. Barna már ekkoriban is minden bizonnyal a mesterség átörökítését, a megfelelő követő kiválasztását tartotta szem előtt. Mivel fiú utóda nem volt, ezért lányai kiházásításával kívánta a családon belül továbbadni a szakma szeretetét. 1835-ben középső lányát, Barna Klárát (1816-1843) Végh József békési könyvkötő és Imre Zsuzsanna fiához, Józsefhez (1814-1895) adta feleségül. A korán özvegységre jutott ifj. Végh József másodszor is házasságot kötött, 1845-ben vette el Uzon Mihály csizmadiamester leányát, Máriát. A megyehatóság 1850-ben egyenlítette ki Végh könyvkötői árjegyzékét, akit 1857-ben mint a debreceni könyvkötő céh filialista mesterét említettek.

A gyulai plébánia egy új protocollumát 1839/1840-ben Nádudvary Károly compactor 8 forintért kötötte be, 1843/1844-ben ugyanennyibe került egy protocollum dioecesanum munkálata. Gyalokay Ferenc könyvkötő 1845/1846-ban jutányosabb árat - 3 forint 30 krajcárt - számolt fel egy jegyzőkönyvért.

Mind a római katolikus plébánia, mind a vármegye vonatkozásában fennmaradtak további, könyvkötést érintő - de egy-egy mester személyéhez nem köthető - adalékok. A plébános 1818-ban egyenként 9 forint 34 és fél krajcárt adott ki három esztergomi rituale köttetéséért. 1831/1832-ben egy missale ára 8, egy további nem részletezett munkáé 6 forint volt, 1844/1845-ben egy protocollum bekötése 2 forintba került. 1846. január 26-án a plébánia - többek jótállása mellett - hatszázalékos kamatra 250 forintot adott kölcsön a „gyulai új könyvkötőnek felsegélésére.” A Békés vármegye közszükségeire készített könyvkötői munkák 1840/1841-ben 31 forint 6 krajcár, 1843-ban 24 forint 2 krajcár, 1844-ben 41 forint 14 krajcár rúgtak.

A vásárokon a könyvárusok és a könyvkötők kínálata nem sokban különbözött egymástól. A könyvárusoknál is volt papír, bekötött árkus, protocollum, emlékkönyv, a compactorok pedig egyéb portékáik mellett a legkeresettebb könyveket kínálták. A könyvárusokra nem véletlenül akasztották a históriás nevet. Ezzel a népszerű műfajjal csalogatták ponyvájuk elé a vevőket. Igen keresett volt a több kiadást megért - elsőként Réthy Lipót által 1838-ban Gyulán kinyomtatott - *Egy satyra Asszony Törvény*, amelynek Nagy Sámuel geszti jegyző volt a szerzője. Nemes Vörös Mihály írása, *A' bajnokok Vég Gyula várában* - 1807-ben a szegedi Grün Orbán adta ki - helyi vonatkozása miatt tarthatott számot érdeklődésre. Az aktualitás iránti fogékonyság magyarázta a *Történeti leírása a' Nagy-Szalontai Tűznek* népszerűségét 1847-ben, amit Tichy Alajos jelentetett meg Nagyváradon. A históriások nemcsak terjesztették a kis füzeteket, gyakran saját szerzeményükön próbáltak túladni. Rajtuk kívül a kalendáriumárúsítók is rendszeresen feltűntek Gyulán, évente egyszer, a januári vásáron. Az 1827. március 19-i Békés vármegyei vásári vámtarifa a „könyvárulókat” egy osztályba sorolta a csizmadiákkal, suszterekkel, vargákkal, szappanosokkal, lakatosokkal, kalaposokkal és szíjgyártókkal. Ezek a mesterek heti- és országos vásárokon egyaránt 18-18 krajcár helypénzt fizettek.

Felhasznált irodalom

Ács Zoltán: *Egy gyulai család hagyatéka a 18. század végén*. Békési Élet, 20. évf. 1985. 3. sz. 378-385.

Békésvármegye közkórházának története és évi jelentés annak 1902. évi működéséről. Összeáll. és közli Berkes Sándor. Gyula, „Corvina” Könyvnyomda, 1903.

A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve. 1-17. köt. Szerk. Zsilinszky Mihály (a 13. kötettől Karácsonyi János). Gyula, a Társulat kiadása, [1875]-1893.

Benda Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. Valóság, 19. évf. 1976. 4. sz. 54-61.

Bene János: *Végrendeletek és hagyatéki leltárak Nyírbátorból*. Nyírbátor, Nyírbátor Városi Tanács-Báthori István Múzeum és Baráti Köre-Hazafias Népfront Honismereti Munkacsoportja, 1989. (Nyírbátori Füzetek, 1.)

Csécs Teréz: *A Tudományos Gyűjtemény Győr megyei előfizetői*. In: *Győri tanulmányok*, 14-15. sz. 1994. 21-35.

Dankó Imre: *A gyulai vásárok*. Gyula, S. n., 1963. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 44-46.)

Dankó Imre: *A jó öreg Mogyoróssy János*. In: *Körösmenti honismereti közlemények*, 3. *A Hazafias Népfront Békés Megyei Bizottsága Honismereti-Helytörténelmi Bizottságának antológiája*. Szerk. Czeglédi Imre. Békéscsaba, S. n., 1969. 137-140.

Dankó Imre: *Szakál Lajos*. Gyula, S. n., 1961. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 28.)

Draskovich József: *Petik Ambrus gyulai tanító megyeföldrajza (1784)*. In: *Körösök Vidéke. Honismereti füzet 1990*. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990. 142-145.

Dusnoki József: *Egy kisvárosi nemes (Mogyoróssy János) könyvei és műveltsége*. Magyar Könyvszemle, 108. évf. 1992. 3. sz. 227-238.

Dusnoki József: *A gyulai könyvtár története 1957-ig*. In: *150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. Emlékkülés*. Gyula, 1986. 33-41.

[Dusnoki József]: *„Szülőföldemnek örök időkre visszavonhatatlanul.” Források a gyulai könyvtár alapításáról. 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár*. Békéscsaba, Békés Megyei Könyvtár, 1986.

Dusnoki-Draskovich József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2000. (Gyulai Füzetek, 12.)

Ecsedy Gábor-Komáromy Miklós: *Gyula város története és korabeli állapotának leírása 1832, 1834*. [Sajtó alá rend., jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Kósa László]. Békéscsaba, [Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium Igazgatósága-Gyula Város Tanácsa], 1982. (Bibliotheca Bekesiensis, 24.)

V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999.

Elek László: *Adatok Békés megye háromnegyed évszázadának kultúrtörténetéhez.* Békési Élet, 15. évf. 1980. 1. sz. 42-59.

Elek László: *Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig.* In: *A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet évkönyve* 1. Szerk. Hanzó Lajos. Szarvas, 1961. 89-136.

Elek László: *Művelődés és irodalom Békés megyében.* 1. köt. *A XVI. századtól a XIX. század derekáig.* Szerk. Szabó Ferenc. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985. (Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 9.)

Elek László: *Szakál Lajos, az „aranytollú főjegyző”. Születésének 175. évfordulójára.* In: *Körösök Vidéke. Honismereti füzet* 1991. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1991. 26-41.

Érdem-oszlop, melyet néhai [...] szala-kapólcsei Domokos Lőrincz úrnak [...] utolsó tisztetségének méltó megadására halotti elmélkedésbenn, [...] a nagy-váradi ref. templombann, Augusztus 15-dikénn 1825, élő szóval megmutogatott Szoboszlai Pap István debreczeni prédikátor. Debrecen, Tóth Ferentz, 1825.

Erdész Ádám: *Békés megye és Kossuth Pesti Hírlapja.* In: *Körösök Vidéke. Honismereti füzet* 1991. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1991. 42-73.

Fekete Csaba: *Tormássi János (1744-1814) országgyűlési prédikációinak második kiadása.* Magyar Könyvszemle, 103. évf. 1987. 1. sz. 44-46.

Fényes Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* 4. köt. Pest, Trattner-Károlyi, 1839.

Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 33.)

Göndöcs Benedek: *Id. Mogyoróssy János emlékezete.* In: *BRMT.* 17. köt. 1893. 59-68.

Grócz Béla: *A mult századi gyulai plébánosok.* 1-2. rész. In: *BRMT.* 13-14. köt. 1888-1890.

Gyáni Gábor: *Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén.* Történelmi Szemle, 41. évf. 1999. 3-4. sz. 387-402.

A Gyulai Római Katolikus Plébánia évkönyve, 2000. Szerk. Kovács József és Merényi-Metzger Gábor. Gyula, Gyulai Római Katolikus Plébánia, 1999.

Haán Lajos naplója. Részletek. A szöveget vál. és sajtó alá rend. Papp János. Békéscsaba, Rózsa Ferenc Gimnázium Igazgatósága-Békéscsabai Városi Tanács-Munkácsy Mihály Múzeum-Megyei Könyvtár, 1971. (Bibliotheca Bekesiensis, 6.)

Hajóssy Ottó: *Művelődéstörténet s a művelődés Békésmegyében.* In: *BRMT.* 1. köt. 1875. 85-126.

Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája, (1699) 1715-1950. Főispánok és alispánok.* Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 8.)

Héjja Julianna Erika: *Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes, Hrabovszky László olvasmányai.* Magyar Könyvszemle, 116. évf. 2001. 3. sz. 351-355.

Héjja Julianna Erika: *Gyula oktatástörténete a könyvek tükrében a 18. század első felétől 1848-ig.* Magyar Könyvszemle, 116. évf. 2001. 2. sz. 209-219.

Horváth József: *Egy végrendeletkutató tapasztalataiból*. In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen, Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület, 1995. 433-444. (Rendi társadalom - Polgári társadalom, Supplementum)

Horváth József: *A győri polgárok a végrendeletek tükrében*. In: *Győr története a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Bana József, Morvai Gyula. Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1997. 55-76. (Győr Városi Levéltári Füzetek, 1.)

Horváth József: *Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17-18. századi Győrből*. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok. A Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai*. Szerk. Németh Zsófia, Sasfi Csaba. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 163-174. (Rendi társadalom - Polgári társadalom, 7.)

Járol József: *Palugyay Imre halálának egy- és negyedszázados évfordulójára*. In: *Körösök vidéke. Honismereti füzet* 1991. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1991. 74-85.

Józsáné Halász Margit: *A magyarországi könyvkötőcéhek történetéből*. In: *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. Szerk. Csiffáry Gergely, Dóka Klára. Veszprém, Veszprémi Akadémiai Bizottság, 1999. 353-394.

Kanyar József: *Tankönyvek és pedagógiai kézikönyvek Dél-Dunántúl népiskoláiban (1770-1868)*. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1982. 19-75. (Levéltári évkönyv, 13.)

Kapiller Imre: *Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárainak történetéhez. Pallini Inkey Ferenc bellicai könyvtára*. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1984-1985*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1985. 67-77. (Zalai Gyűjtemény, 21.)

Karácsonyi János: *Békésvármegye története*. 1-3. köt. Gyula, Békésvármegye közönsége, 1896.

Karácsonyi János írásai Gyula történetéből. Összeáll., bev. és jegyz. Kereskényiné Cseh Edit. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990. (Gyulai Füzetek, 1.)

Kis Bálint: *A Békés-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*. Közread. Gilicze László, Kormos László. Békéscsaba-Szeged, 1992. (Dél-alföldi évszázadok, 5.)

Kissné Ábrahám Katalin: *A gyógyszerügyi hálózat kialakulása és fejlődése Békés megyében, 1770-1950*. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1988. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 2.)

Kósa Ferenc: *Bodoki Károly (1814-1868)*. In: *Körösök Vidéke. Honismereti füzet* 1989. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989. 84-89.

Kósa László: *Gyula város első történetírója: Ecsedy Gábor*. In: *Körösök Vidéke. Honismereti füzet* 1990. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990. 145-150.

Kósa László: *A gyulai református egyház története*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1994. (Gyulai Füzetek, 7.)

Kósa László: *Református lelkészek Gyulán a XVIII. században*. In: *Alföldi társadalom, 1993*. 4. köt. Békéscsaba, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, 1993. 17-25.

Kossuth Lajos összes munkái. 6. köt. *Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat-Akadémiai Kiadó, 1966. (Magyarország újabbkori történetének forrásai)

Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

Maday Pál: *A Békés megyei jakobinusok pere.* In: *Körös Népe 1. Történelmi és néprajzi antológia.* Békéscsaba, Békéscsaba Város Tanácsa VB. Népművelési Csoportja, 1956. 127-151.

A' magazinalis commissariusok' instructioja. Nagy-Várad, Máramarosi Gottlieb Antal, 1804.

Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története. 2. rész. A török-hódítástól napjainkig.* Arad, Monographia-bizottság, 1895.

Mészáros István: *Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei.* Magyar Könyvszemle, 99. évf. 1983. 2. sz. 129-137.

Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.

Mogyoróssy János: *Jelentése a Békésmegyei Muzeum igazgatójának a tárlat 1880. évi állásáról.* In: *BRMT.* 6. köt. 1880. 198-205.

Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* 1-12. köt., *Pótlék-köt.* Pest, Ráth Mór, 1857-1868.

Petik Ambrus: *Békés megye leírása 1784.* Sajtó alá rend. Dankó Imre. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 1961.

Rácz István: *A debreceni cívisvagyron.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. (Agrártörténeti tanulmányok, 14.)

Rendelések a' cseléd tartásról. Nagy-Várad, Máramarossi Gottlieb Antal, 1805.

Scherer Ferenc: *Gyula város története.* 1-2. köt. Gyula, Gyula M. Város kiadása, 1938.

[Sonkoly Kálmán-Szőnyi László]: *Rigler Zsigmond Békés megyei orvos beszámolója a himlőoltás eredményeiről 1802-ből.* Békési Élet, 25. évf. 1990. 4. sz. 447-454.

Szakál Lajos: *Czimbalom. Eredeti népdalok, és rokonnemű más népies versezetek. A népnek.* Második jobbitott, s kétannyinál is többre bővített kiadás. Pest, Szerző, 1868.

Szentkereszty Tivadar: *Békés vármegye népoktatásának története.* Békéscsaba, Körösvidék Rt., [1932.]

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 1-14. köt. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891-1914.

Táborba szálló nemesi sereg hadi törvénye. Nagy-Várad, N. Szigethy Mihály, 1809.

Tekintetes nemes Békés vármegyének tűz ellen való rendelkezései, melyek [...] kiadattattak az említett Tekintetes Nemes Vármegyének Mártius 17-kén az 1800-dik Esztendőben Gyulán tartott Közönséges Gyűléséből Főjegyző Domokos Lörintz által. Debrecen, 1800.

Tekintetes tudós Tormássi Lajos orvostudor és nyugalmazott megyei főorvos úr félésszázados jubileumának örömemléke. Gyula, Dobay János könyvnyomdája, 1862.

Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)

Zsilinszky Mihály: *Jakobinus mozgalom Békésben 1795-ben.* In: *BRMT.* 6. köt. 1880. 54-80.

Felhasznált levéltári források

Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára

- IV. A. 1. a. Békés vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyvei
- IV. A. 1. b. Békés vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai
- IV. A. 2. Békés vármegye Kórházi Bizottságának iratai
- IV. A. 3. b. Békés-Csanád-Csongrád egyesített vármegyék II. József-féle közigazgatásának Békés vármegyére vonatkozó általános iratai
- IV. A. 4. a. Békés vármegye első alispánjának jegyzőkönyvei
- IV. A. 4. c. Békés vármegye első alispánjának iratai
- IV. A. 7. Békés vármegye Számvevőszékének iratai
- IV. A. 10. b. Békés vármegye Törvényszékének csődperrei
- IV. A. 18. Békés vármegye tiszti főorvosának iratai
- IV. B. 102. a. Békés vármegye Állandó Bizottmányának jegyzőkönyvei
- IV. B. 106. Békés vármegye mérnökének iratai
- IV. B. 151. Békés vármegye császári és királyi biztosának iratai
- IV. B. 152. a. A Békési (Békés-Csanádi) Császári és Királyi Megyehatóság elnöki iratai
- IV. B. 152. b. A Békési (Békés-Csanádi) Császári és Királyi Megyehatóság általános iratai
- IV. 426. Békés vármegye felekezeti anyakönyvi lapjai
- V. A. 101. b. Magyargyula város Tanácsának általános iratai
- V. A. 102. Magyargyula város közgyámjának iratai
- V. B. 141. b. Magyargyula város Tanácsának iratai
- XIV. 4. Id. Mogyoróssy János történész irathagyatéka
- XXXII. 13. Xerox-másolatok levéltári gyűjteménye

Magyar Országos Levéltár

- P 8. Az Atzél család iratai
- P 414. Gróf Károlyi György iratai
- X 2760. Filmtár, Átány, ref. akv.
- X 3487. Filmtár, Békés, ref. akv.
- X 3515. Filmtár, Gyula, ref. akv.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár

- I. 1. s. A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala iratai, egyházlátogatási iratok
- I. 29. c. A Békés-Bánáti Egyházmegye esperes által külön kezelt iratai
- I. 29. h. A Békés-Bánáti Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei
- I. 29. i. A Békés-Bánáti Egyházmegye Gyulai Egyházközségre vonatkozó iratai

Rövidítésjegyzék

Akv.	Anyakönyv
BMK RK	Békés Megyei Könyvtár, Régi könyvek tára
BML	Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára
BMLK	Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára Könyvtára
BRMT	Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve
Can. vis.	Visitatio Canonica Gyulae annis 1816. 1824. 1829. peracta (RKP)
Hal.	Halotti
Jkv. fog.	Jegyzőkönyvi fogalmazvány
Ker.	Kereszteltek
KLH	Kerülő levelek és hirdetmények könyve (RLH)
MJK	Mogyoróssy János Városi Könyvtár (Gyula), Mogyoróssy-gyűjtemény
MOL	Magyar Országos Levéltár
Presb. jkv.	Presbitériumi jegyzőkönyv (RLH)
Prot. Dioec.	Protocollum Dioecesanum [...] (RKP)
Prot. fund.	Protocollum Foundationum Debitorum Elocatorum [...] et Erogationum Pecuniae Parochialis Ecclesiae Gyulensis confectum Anno 182"-[1846/47] (RKP)
Prot. publ.	Protocollum Publico-Ecclesiasticum [...] (RKP)
Ref.	Református
RKP	Római Katolikus Plébánia, Gyula
RKPK	Római Katolikus Plébánia Könyvtára, Gyula
RLH	Református Lelkészi Hivatal, Gyula
Sz. n.	Szám nélküli
TREL	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár

Summary

Gyula, a flourishing market town in the period of the Reformation, fell to the Turks in 1566 and remained under Turkish oppression for over a century. The castle abandoned by the Ottomans in 1695 together with the surrounding settlements was depopulated and the public administration which was reorganised by 1715 gradually brought order to the chaotic state of affairs. As the permanent seat of the county, Gyula was intended to concentrate the bureaucratic elite, but the complete absence of a local stratum of intelligentsia of noble origin with an education - that is, having even basic literacy - and of educated commoners resulted in a serious lag. The first body of officers was formed by selecting nobles from Bihar County. The town travelled a long and at times difficult path from overcoming the initial handicap to the establishment of the club grouping educated persons with broad horizons and a commitment to culture (1841). This study, based on the available sources, traces the path of development from the first half of the 18th century to 1848, focusing on books, their intellectual and physical creators, and their readers. The research attempted to make use not only of collections of documents in the archives but also of books that can be linked to possessors in Gyula. The records of assemblies of the nobility, the county administrative bodies and officials, and the town council, as well as the parochial collections, were all sources of important data. Of course, the basic sources for the history of books and libraries (testaments, inventories, conscriptions of property, records of canonical visitations, lists of books) remained the essential point of departure. A comparison of these primary sources and books having a personal-local association through possessor entries led to the most interesting conclusions. A rich collection of volumes of Gyula provenance has come down to us in the Békés County Library and the János Mogyoróssy Municipal Library. The local Roman Catholic Parish Library has a unique group of church collections of great interest for the whole of the period examined.

After a description of the initially predominant institutionalised use of books and libraries, associated with denominations and the county public administration machinery, the study explores the composition of the private collections gradually formed from the second half of the 18th century. The first area studied, the development of Catholic book culture in Gyula, followed the theoretical guidelines of the episcopal authority in Nagyvárad. The regular canonical visitations represented part of the close control. The inventories of books made in connection with episcopal visitations between 1816 and 1829 show that the holdings of 300-400 books served almost exclusively church purposes. They comprise publications helping everyday pastoral work, bible commentaries, moral literature, works on history and law and are characterised by the entire absence of fiction. Acquisitions were made through purchases, gifts and episcopal donations, but for the most part the library consisted of books left to the parish by parish priests and chaplains in Gyula. 64 volumes have survived from the collection of Jakab Hidassy (1747-1798) who was appointed as minister in 1778, while the inventory of books made in 1824 by János Bitskoss (1777-1831) lists 142 volumes. Of the known chaplain libraries, the largest, with 102 volumes, was collected by Lipót Kornhoffer. The Catholic lay intelligentsia showed the same cultural receptiveness as the clergy. The inventory made in 1786 after the death of László Hrabovszky, sub-prefect of the county, contained 106 books in Latin on law, history and religion. Among the literate members of the minor nobility imbued with the spirit of the Reform Age and committed to research on local history, the legacies of Miklós Komáromy (1802-1849) and even more of János Mogyoróssy (1805-1893) are of special importance. The love of books was inherited from generation to generation in the Mogyoróssy family who were accountants on a large estate. Already as a student he showed a love of books and an unquenchable thirst for learning and right from the start his interest was aroused mainly

by works on historical subjects. He generally made possessor entries in his books, in many cases also documenting the price, the time and place of purchase. Between 1828 and 1850 he made notes on his reading in the two-volume Gyula codex. Mogyoróssy left his collection of books and antiques accumulated by 1868 and valued at 10,000 florins to the public of the municipality of Gyula.

A number of factors make it difficult to outline 18th century Calvinist reading culture. All the intellectual achievements of the period, without exception, were destroyed in the fire in Gyula on 9 July 1801. On the occasion of church visitations between 1787-1847 inventories were not always made of the libraries. Book purchases mainly followed the recommendations of the deanery, occasionally supplemented by charitable donations. Ministers who had studied at the college in Debrecen had a level of education far exceeding the local average, often with knowledge gained in foreign universities. Gábor Ecsedy (1782-1852), who wrote articles in *Tudományos Gyűjtemény* [Scholarly Collection], in 1832 published his dissertation on the history of Gyula, while his papers also throw light on his interest in the natural sciences, literature and religious topics. Lőrinc Domokos (1761-1825), county recorder, one of the county officials belonging to the Calvinist denomination, was well known for his great erudition and wide reading. Besides reading books in French, he compiled rules assisting the work of public administration staff and also devoted attention to printing work. The early works of Lajos Szakál (1816-1875), a county recorder with literary ambitions, were published in literary journals and fashion papers in the 1830s and 1840s, while his volume of poetry appeared in 1843 under the title of *Czimbalom*.

The expert directors of county public administration took care to procure the printed materials needed for the smooth operation of the bureaucracy, fully taking into account the recommendations and bans of the council of the governor-general. Copies of the regulations concerning socage and customs tariffs, full sets of the parliamentary records and royal regulations, as well as such things as the various fire protection rules were available in Gyula. The keeper of the records was given the task of handling the brochures assisting the work of officials. Given the endowments of the county, there was a constant demand mainly for books of an economic nature, and among the local specialists and landlords József Blaskovich devoted a monograph to the subject of silk production, while Baron József Wenckheim wrote one on horse-breeding. Providing health personnel with the latest literature was essential for effective protection against the frequent epidemics and contagious diseases. Chief county physician Zsigmond Rigler, who kept pace with progress in medical science, studied the latest achievement, smallpox inoculation and published articles on the use of the method in Békés County. Rigler's successor, Lajos Tormássy (1784-1867), a regular lecturer at the assemblies of Hungarian physicians and natural scientists, the author and reviewer of medical communications, undertook the popularisation of science by collecting subscribers for books and journals. As chief physician, he had books assisting the exercise of his profession on a high standard, while twelve volumes on various subjects in his private library reflecting his personal interests can be associated with Tormássy and his family. According to the evidence of the records of pharmacy inspections issued by the chief county physician, the pharmacy operating in Gyula from 1770 had herbals, the latest publications on the prices of medicines and other handbooks.

Ambrus Petik (1711-1790), promoter of Catholic education, who taught in Gyula from 1745, wrote a description of the town and also compiled a school textbook titled *Geographia* (1784) in the spirit of the *Ratio Educationis*. In 1810 the cost of a number of sets of readers in Hungarian and German, alphabet booklets and catechisms for the school were covered largely by the fund set up by Imre Vida, estate manager. The Vida fund was also used to purchase textbooks for poor students, reward books and visual aids. Beside the episcopal book gifts, the

donation of 300 books by János Mogyoróssy (1836) is of particular note. Following this gesture a separate library room was created in the school building. The lack of suitable textbooks was a recurring problem for the Calvinist teachers, consequently the standard and effectiveness of the teaching depended on their own level of training. The proposal elaborated in 1842 by János Tormássy, school inspector calling for the reform of the subjects and textbooks used in the schools for boys and girls corresponded to the similar goals set by Bálint Kis, dean. Above all they urged the writing of modern readers and basic works on morals, but the creation of reading societies with the aim of promoting the scholarly advancement of ministers and teachers also seemed to be promising. The textbooks were procured largely from the foundation made by Sára Molnár, a servant of the Tormássy family. The administrative tasks related to the books intended for use in the school fell to Balázs Rátkai, teacher (1854), who had 21 volumes of his own. In addition to the church authorities, the committee of the county's general assembly supervising the dissemination of the Hungarian language regularly distributed reading books and reward books from donations it received. In 1840-1842 they undertook to publish at the expense of the committee's operating funds the Guide to the Hungarian Language written by Károly Bende, a minister from Tótkomlós for the use of Slovak-speaking students.

Among the periodicals, from the 1820s the *Tudományos Gyűjtemény* [Scholarly Collection] and *Törvényhatósági Tudósítások* [Legislative Reports] had subscribers in Gyula. János Mogyoróssy's rich collection of newspapers and periodicals was unmatched in the county. In connection with their aspects of county relevance, it is worth mentioning the advertisements and notices published in national dailies from 1840 at the latest. The sums spent on essential aids for official work, address lists of officials, military and church guides were an annually recurring expenditure. The libraries of many possessors in Gyula included almanacs and calendars; not only private persons but the municipality also purchased this kind of publication which enjoyed great popularity throughout the period.

The inventories of estates of use also for the history of books and libraries in Gyula begin with the inventory made of the property of Ádám Czirják (1805), a notary from Doboz, who had three books. Another type of inventory is the annexe to the official papers of bankruptcy proceedings. It was in the course of liquidation procedures that lists were drawn up of the assets and books of József Csunkó, county official and György Kontúr, coppersmith.

Following temporary operation in Gyula by Lipót Réthy in 1856-1858, it was only in 1860 that János Dobay set up the first permanent printing press. Although they had a small hand litho press to print certified publications in 1840-1841, the county estates met their needs for printed materials by giving orders to printers in Arad, Debrecen, Pest, Pozsony, Szarvas, Szeged and Temesvár. In 1800 they published fire protection rules, they embraced the cause of the Hungarian language in a separate booklet, and the inauguration of Lord Lieutenants was commemorated in printed form.

The first bookbinder in Gyula known by name was István Balogh (1779), followed by György Balogh whose activity between 1783-1792 is confirmed by sources in the archives. The two most frequently engaged bookbinders in the 19th century, János Bakai and Péter Barna (1783-1841) received most of their orders from the county and the Catholic parish. Their common interests were strengthened by family ties: Péter Barna married Bakai's adopted daughter, and their daughter Klára married József Végh, a bookbinder in Békés. The monopoly position of the Barna business, which besides bookbinding also has interests in collecting subscriptions, seemed to be challenged in the second half of the 1830s. The parish began to give occasional orders to Károly Nádudvary and Ferenc Gyalokay, but Barna saw his real competition in József Sipos, a bookbinder in Mezőberény who in 1838 was considering setting up business in Gyula.